

CARACTERITZACIÓ DEL LLATÍ MEDIEVAL

Gemma Puigvert
Universitat Autònoma de Barcelona

1.- Caracterització

L'interessant problema lingüístic que es planteja arran de la conversió del llatí, a partir del segle VII, en una llengua escrita autònoma amb valor de *koiné* explica que hagin estat nombrosos els intents de caracterització del llatí medieval. Hom ha discutit sovint, com veurem, si el llatí de l'edat mitjana és una llengua morta o viva o semiviva, discussió que en realitat és poc fructuosa, i que parteix de l'ensenyament dels estoics, que transmeteren aquesta imatge biològica del fenomen lingüístic.

L'escola medievalista alemanya de L. Traube, W. Meyer, etc., formada en la tradició de la *klassische Altertumswissenschaft*, considerava el llatí medieval des de la perspectiva del llatí clàssic i concedia una atenció especial a la imitació dels autors clàssics. Malgrat que els mètodes filològics aplicats als estudis dels textos medievals eren molt rigorosos i sistemàtics, el llatí medieval s'estudiava no pas com a fenomen autònom, sinó que se'l considerava com l'últim rebrot tardà de la literatura antiga. El caràcter específic d'aquest llatí medieval que diferia substancialment del llatí de l'antiguitat féu que aquests mateixos autors ja es plantejessin el fet de si es podia considerar aquest fenomen medieval com una llengua orgànica i viva.

Però estariem d'acord amb D. Norberg¹ quan afirma que una llengua no és pas un organisme que neix, creix, envelleix i mor, sinó que és un mitjà de comunicació entre els homes que pot funcionar bé o malament.

L. Traube² considerava el llatí medieval com una llengua morta, però no invariable, asserció, a parer nostre, contradictòria. Per fer-la acceptable, Traube se servia d'una imatge, certament, poc elegant i el comparava a un cadàver les ungles i cabells del qual segueixen creixent, segons la tradició popular, la qual cosa suposava que aquesta llengua morta quedava exposada a modificacions.

Per a K. Vossler³, el llatí medieval era una forma intermèdia entre llengua viva i llengua morta, és a dir, segons aquest autor el llatí medieval hauria començat essent una llengua morta, però el contacte amb el món medieval l'hauria convertida en una llengua viva.

El successor de L. Traube a la càtedra de Filologia Medieval a München, P. Lehmann⁴, s'allunya del seu mestre, i sosté que el llatí medieval és una llengua ben viva, però subjecta a certs constrenyiments, i recorda que ja a l'any 1868 Charles Turot qualificava el llatí de llengua viva. Però Lehmann recorre també a una imatge: la d'un animal salvatge que no pot desenvolupar, un cop tancat dins una gàbia, les seves facultats, però que, de vegades, dóna mostres de la seva força i bellesa naturals.

¹ D. Norberg, *Manuel pratique du latin médiéval*, Paris 1980, pàg. 91.

² L. Traube, *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*, 1902-3 (publicada després de la seva mort per F. Boll en *Vorlesungen und Abhandlungen*, t. II., München 1911, pàg. 44).

³ K. Vossler, *Geist und Kultur in der Sprache*, Heidelberg 1925, pàg. 57.

⁴ P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters*, Leipzig 1941, pàg. 64.

Com Ch. Turot, U. von Wilamowitz⁵ també parla explícitament del llatí medieval com a llengua viva fins al segle XV.

Sortosament, però, autors com K. Strecker i P. Van de Woestijne⁶ formularen els seus intents de caracterització de forma més simple i definiren el llatí de l'edat mitjana com la continuació normal del llatí clàssic, en la forma evolucionada que caracteritza els escriptors de la baixa llatinitat. Ambdós autors se centraven en l'evolució orgànica que mena cap al llatí medieval, idea que defensà també el gran coneixedor del llatí tardà, E. Löfstedt⁷, que declarava que cada vegada estava més convençut del fet que entre el llatí tardà i el llatí medieval hi havia continuïtat, que la transició del llatí tardà al llatí medieval s'acomplí gradualment, i que hom podia atribuir a la llatinitat medieval una vida normal i orgànica.

D. Norberg⁸ desenvolupà la idea del seu mestre, accentuant el caràcter viu del llatí de l'alta edat mitjana. La mateixa idea ha estat formulada també per F. Blatt⁹, que considera tota la llatinitat, comprenent-hi el llatí medieval, com una unitat.

Les dificultats de caràcter lingüístic que planteja la caracterització del llatí medieval han estat discutides, d'una banda, per M. L. Bieler¹⁰, que afirma que és difícil classificar el llatí medieval com a fenomen lingüístic, perquè no és la llengua d'una comunitat orgànica, sinó una llengua sense poble; per això conclou dient que és la llengua d'una *Ideengemeinschaft*.

I de l'altra, per R. Meister¹¹, que insisteix en el fet que el llatí medieval ha estat parlat i que, si bé no és una llengua viva en el sentit estricte de la paraula, posseeix alguns trets de les llengües vives: evolució sintàctica, neologismes, préstecs, etc. L'evolució d'aquest llatí es deu, segons Meister, no pas a tendències literàries i cultes, sinó a impulsos espontanis dels subjectes parlants. Aquest autor pensa que un dels trets més característics que defineix l'essència del llatí medieval consisteix en la transmissió oral d'aquesta llengua, que n'hauria estat l'element vivificador. És per aquest motiu que Meister pensa poder qualificar el llatí medieval de *Traditionssprache*, una llengua viva en el sentit que ha sabut adaptar-se a les exigències de la societat medieval.

Tot i que l'opinió de Meister sembla molt a prop de la realitat lingüística, cal dir que no tots els canvis experimentats pel llatí medieval provenen de l'ús oral, car una bona part de la seva evolució ha de ser atribuïda a la literatura, a la llengua escrita, més que no pas a l'ús oral.

⁵ U. von Wilamowitz, *Geschichte der griechischen Sprache*, Berlin 1928, pàg. 8.

⁶ K. Strecker - Paul van de Woestijne, *Introduction à l'étude du latin medieval*², Paris 1946², pàg. 15.

⁷ E. Löfstedt, *Vermischte Studien zur Lateinischen Sprachkunde und Syntax*, Lund 1936, pàg. 7.

⁸ D. Norberg, *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins*, Uppsala 1943.

⁹ F. Blatt, *Fra Cicero til Copernicus*, Copenhague 1940.

¹⁰ M. L. Bieler, "Das Mittellatein als Sprachproblem", *Lexis* 2 (1949), pàgs. 98 i ss.

¹¹ R. Meister, "Mittellatein als Traditionssprache", en *Mélanges Lehmann*, St. Ottilien 1950, pàgs. 1 i ss.

Un cop fet aquest recorregut pels primers intents de caracterització del llatí medieval, hom es pot preguntar si és possible arribar a trobar una definició que reti compte dels fenòmens lingüístics coneguts i que ens permeti apreciar els textos llatins de l'edat mitjana com a documents lingüístics.

Hom ha suggerit que el llatí medieval era una llengua literària. M. di Capua¹² parla del «llatí literari medieval». I considera el llatí medieval com una llengua literària que s'ha adaptat a la societat medieval i que, com a tal, era un fenomen viu i autònom, un producte de la cultura medieval marcat tant pel cristianisme com per les reminiscències de la cultura antiga.

Segons G. Crevaschi¹³, el llatí medieval no pot ser definit com una llengua viva, en tant que no és la llengua habitual d'una comunitat ètnica de subjectes parlants i en tant que és a través de l'ensenyament escolàstic que es transmet en diversos països que ja tenen les seves pròpies llengües nacionals; tampoc com una llengua morta, perquè presenta trets característics de les llengües vives: evolució sintàctica, neologismes, préstecs, i, per tant, una certa alterabilitat i espontaneïtat; i menys com a llengua literària, per tal com no es nodreix de la llengua comunament parlada, com s'esdevé amb qualsevulla llengua literària.

És interessant l'expressió de Ch. Mohrmann¹⁴, segons la qual el llatí de l'edat mitjana és la llengua de la *respublica clericorum*. D'aquesta situació tan particular que descriu l'autora, es pot deduir que el llatí medieval és una llengua viva, en tant que instrument de comunicació entre una elit d'intel·lectuals, tot i no ser la llengua d'una comunitat nacional de parlants.

Deixant de banda els qualificatius de viva, morta, semiviva, aplicats a aquesta llengua de l'edat mitjana, a parer nostre, és J. Bastardas¹⁵ qui dóna una definició més exacta de la realitat complexa d'aquest llatí de l'edat mitjana. Defineix el llatí medieval com una llengua apresada i precisament la consciència que s'escriu una llengua absolutament apresada i sense subjectes parlants espontanis és el que caracteritza el llatí medieval i, en aquest, sentit "llatí medieval" s'oposaria a "llatí tardà". El límit entre l'un i l'altre vindria marcat, teòricament, per l'aparició de la consciència que el llatí i la llengua popular constitueixen dues entitats lingüístiques ben diferenciades i irreductibles.

M. Pérez González¹⁶, conscient de la complexitat que suposa definir el llatí medieval, creu que el més adequat és enumerar tot un seguit de característiques principals que el condicionen:

- a) El llatí medieval és una llengua mancada del suport d'una comunitat de parlants.

¹² M. di Capua, *Il ritmo prosaico nelle lettere dei Papi*, Roma 1946, pàgs. 11 i ss.

¹³ G. Crevaschi, *Guida allo studio del latino medievale*, Padova 1959, pp. 100 i ss. Id., "La lingua latina del medioevo", *Aevum* (1957), pàgs. 415-437.

¹⁴ Ch. Mohrmann, "Le latin médiéval", *Cahiers de Civilisation Médiévale* I (1958), pàgs. 265-294. Id., "Le dualisme de la latinité médiévale", *REL* XXIX (1951), pàgs. 330-348.

¹⁵ J. Bastardas, *El latín de la Península Ibérica: el latín medieval*, *ELH*, t. I, Madrid 1959, pàgs. 251,-290, espec. pàg. 251.

¹⁶ M. Pérez González, "Delimitación de los conceptos de latín clásico, tardío, vulgar...", *Estudios Humanísticos* 2 (1980), pàgs. 109-121, espec. pàgs. 120-121.

b) Realitza una funció de cohesió en l'expansió del cristianisme i de la cultura cristiana. Això ja ho va veure de forma clara Carlemany, que va donar una forta empenta a les escoles, on s'aprenia i es parlava llatí.

c) El llatí medieval fou una llengua de cultura, usada per la comunitat intel·lectual. En aquella època qualsevol home que volgués tenir accés a la cultura havia de saber llatí, a més de la seva llengua materna. Precisament una de les meravelles del llatí medieval és que, amb el cristianisme, s'estengué fins i tot més enllà del que havia estat l'Imperi romà: Irlanda, Anglaterra, Hongria, Polònia, Suècia, Noruega, etc. El segle XIV és el de màxima esplendor del llatí medieval, el segle en el qual Europa sencera escriu en llengua llatina.

d) El llatí medieval és una llengua dinàmicament viva. No només en el camp del lèxic, però sobretot en aquest camp. En aquest aspecte la seva capacitat de creació i, en conseqüència, la seva riquesa lèxica són molt superiors a la del llatí clàssic. Per altra banda, no hi ha llengua, ni tan sols la de la filosofia grega, que arribi a la capacitat d'abstracció del llatí escolàstic: cf. *haecitas, quodlibetalis*, etc.

e) No s'ha de pensar que el llatí medieval és una degeneració del llatí clàssic: no és ni millor ni pitjor, sinó simplement diferent. No s'ha d'adoptar cap actitud comparativa entre ambdós, o, almenys, no han de comparar-se considerant bo el llatí anterior i dolent tot el que fa referència al llatí medieval.

f) Lingüísticament el llatí medieval té un sistema rígid, molt més rígid que el llatí anterior. Aquesta rigidesa prové de la suma d'uns quants cànons literaris. Però, per altra banda, en l'estudi del llatí medieval s'ha de tenir en compte que sofreix, com és lògic, l'impacte de cada llengua parlada, sigui o no sigui romànica; i a la inversa.

g) El llatí medieval sofrí una sèrie d'influències: del llatí vulgar, tardà (del qual en certa manera és una continuació), cristià, etc. Però es tracta d'influències profundes i quotidianes, que es convertiren en quelcom propi del llatí medieval. Per això, més que d'influències, cal parlar d'incorporacions.

h) Per últim, des del punt de vista lingüístic són característiques fonamentals del llatí medieval: 1) l'ordre de paraules rigorosament diferent del llatí clàssic; 2) la seva gran quantitat de vocabulari no clàssic; 3) la presència d'elements expressius propis de les llengües romàniques o fins i tot estranyes, etc.

Nosaltres creiem que el llatí de l'edat mitjana és la mateixa llengua de Roma en contextos històrics i situacions lingüístiques i socials diferents dels de l'antiguitat. Es podria afirmar, doncs, que la diferència entre els textos llatins medievals i els antics rau en el contingut que s'hi expressa i no pas en la llengua que s'hi empra.

Es tracta d'una llengua apresada a través de l'estudi, sense el suport d'una comunitat lingüística i clarament condicionada per dos factors: 1) la cronologia i 2) uns agents culturals ben determinats: els *clerici*.

1) En el mil·lenni de la història de la llengua llatina medieval¹⁷ es poden distingir diferents etapes cronològiques, d'acord amb l'evolució de la literatura i amb el desenvolupament de la vida intel·lectual:

La primera part fa referència a l'època de transició entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana pròpiament dita; va de mitjan segle VI (punt de partença de la majoria d'històries de

¹⁷ El període de la història de la llengua llatina medieval comprèn, en efecte, uns mil anys. La fi d'aquest període ve marcada clarament pel Renaixement. El començament, en canvi, és més difícil de determinar.

la literatura llatina de l'edat mitjana) fins a la fi del segle VIII. Aquesta època, durant la qual subsistia el llatí vulgar, ha hagut de suportar les conseqüències immediates de l'esfondrament del món antic i es caracteritza, en vastes zones del món llatí, per un declivi cada cop més gran de la cultura i de la vida intel·lectual. Però la diversitat de les condicions exteriors ha comportat una diversitat en l'evolució de la vida intel·lectual i literària a cada regió, de manera que aquesta decadència de la cultura llatina ha pogut manifestar-se en unes parts més que en d'altres, com veurem més endavant.

Un segon tall cronològic, que s'estén des de la fi del segle VIII fins a la fi del IX, veu aparèixer el primer floriment de la literatura llatina a l'edat mitjana. Aquesta època comença amb la renovació de la vida intel·lectual duta a terme per Carlemany. Per primera vegada, en el cercle d'escriptors i poetes instruïts que envolten Carlemany, hom concep la idea d'una cultura intel·lectual comuna a tots els pobles de la cristianitat occidental. En les primeres generacions després de Carlemany, les noves adquisicions s'estenen i es difonen a tot l'imperi; la vida de l'esperit renovat, *carolingi*, esdevé el bé comú dels pobles que pertanyen a l'imperi.

El tercer període és el del segle i mig que va des de la fi de l'època carolíngia fins a mitjan segle XI. Per la seva imprecisió, porta la marca d'un període de transició. Els corrents nascuts de la renovació carolíngia es dilueixen i apareixen nous resultats (com els drames de Hrosvitha), però hom no acaba de veure si aquests resultats quedaran limitats a un cercle estret o si, contràriament, marcaran els trets essencials de la vida intel·lectual futura (com l'estudi de la dialèctica que apareix en diversos indrets cap al tombant d'aquest mil·lenni).

Ben delimitat, per contra, es dibuixa el perfil del quart període, durant el qual la literatura llatina expandeix tot el seu floriment. Aquest període, que comprèn el segle XII sencer, comença en la segona meitat del segle XI. En els primers moments, el món medieval coneix el trencament més fort i violent produït fins aleshores: la lluita entre el papa i l'emperador, que esclata. Els inicis del moviment de croada capgiren la cristianitat occidental. Hom anomena aquest període la 'primera escolàstica'. És l'època de la gran embranzida dels traductors, de la filosofia, de la ciència i la medicina àrabs; és l'època en què, per mitjà de les traduccions de l'àrab, tot Aristòtil esdevé accessible al món occidental. La poesia i la prosa aconseguen una extraordinària riquesa i varietat de formes, la perfecció més alta. Gairebé tots els gèneres de la literatura produeixen els seus *capolavori* durant aquesta època.

El quadre es modifica a incís del segle XIII, amb el qual comença, per a la literatura llatina, l'edat mitjana tardana, el cinquè i darrer període. El que el caracteritza són els canvis en les condicions exteriors de la vida intel·lectual. El nombre dels que participen de la vida intel·lectual va en augment; per tant, el nivell baixa necessàriament. Els antics ordes monàstics, sobretot benedictí i cistercenc, a qui corresponia una part essencial de la vida intel·lectual en els segles precedents, van perdent importància; els ordes mendicants ocupen el primer lloc de l'escena. Aquests nous ordes van a la recerca de ciutats, de grans multituds. Els escrits perden el seu caràcter gairebé esotèric. Els burgesos prenen part també, a les ciutats, en la vida intel·lectual. Les antigues escoles claustrals i catedrals perden importància. A partir del segle XIII, la direcció passa a les universitats que drenen milers d'estudiants. En conseqüència els escrits científics adquireixen proporcions incalculables. Alhora, les llengües nacionals, elevades al nivell literari, usurpen el lloc del llatí en diversos dominis de la literatura, sobretot el de la poesia profana. El llatí conserva encara la seva posició avantatjada, però el seu domini absolut queda restringit al terreny de la ciència i al de la poesia espiritual. La poesia llatina coneix aleshores una segona florida. Però, per a la resta, una gran part de la literatura llatina cau al rang d'epígon. Hom troba molt pocs escriptors de qualitat.

2) El llatí medieval és una llengua condicionada per uns agents culturals ben determinats: els *clerici*. Els *clerici* han constituït la classe dels lletrats; la gent d'altra condició que havia estat formada en la llengua llatina i que la sabia fou, durant molt de temps, des d'un simple punt de vista numèric, una petita minoria.

La pertinença de la majoria d'escriptors a la classe dels *clerici* és fonamental, per tal com l'element clerical tingué en els seus escrits un lloc i un pes considerables.

Si hom pensa que l'edat mitjana ha estat una època cristiana, que la fe cristiana i la concepció cristiana del món han estat, per als homes d'aquests segles, tan evidents, no és sorprenent el lligam que s'estableix entre ensenyament i església.

L'Església fou l'única institució que, arran de les invasions bàrbares, mantingué fermament, en tots els territoris sotmesos a la seva influència, les seves pròpies tradicions, d'entre moltes, la llengua llatina. Aquest fet, sense haver estat programat, esdevé l'aliat d'aquests cercles als quals importava el manteniment de la tradició romana.

Un cosa canvià radicalment: les escoles antigues foren substituïdes per les escoles cristianes o més aviat eclesiàstiques. No se sap en quina mesura el declivi o la ruïna de les institucions culturals antigues afavorí l'encàrrec de l'ensenyament a les institucions eclesiàstiques. Per part de l'Església, un dels motius essencials vingué segurament de la necessitat que tingueren les esglésies de vetllar per la formació d'una nova generació de clergues preparats per a llurs tasques. A la seu dels bisbats i en els claustres, es prenen les disposicions per a l'ensenyament; hom procura de tenir una biblioteca i un *scriptorium* particular. Les institucions eclesiàstiques es fan càrrec de l'herència de les escoles de l'antiguitat profana i esdevenen els grans centres culturals del món occidental. És en aquests llocs de cultura o en lligam amb ells on es desenvolupa, durant diversos segles i fins a l'època de les universitats, i gairebé exclusivament, la vida intel·lectual i literària. Marquen amb la seva empremta l'ensenyament medieval, caracteritzat per una simbiosi d'elements religiosos i profans, una de les màximes aportacions a la cultura europea. La mateixa edat mitjana ha caracteritzat aquest dualisme amb l'ajut d'una terminologia clarament medieval, i així es parla de dues *auctoritates* que presideixen el llatí: l'*auctoritas diuina* de la Bíblia i l'*auctoritas humana* de Donat.

És evident que el lligam entre l'ensenyament i l'Església no es limità només a institucions i a persones. Cal comptar la gran massa d'escrits espirituals que ens han arribat. Però la cultura medieval no ha pas estat exclusivament i únicament espiritual o eclesiàstica, car l'ensenyament de l'edat mitjana ha estat determinat essencialment pel sistema de les *artes liberales*, que les escoles de l'edat mitjana heretaren de l'antiguitat. Aquest sistema, que associa les set especialitats: gramàtica, retòrica, dialèctica (el que hom anomena *trivium* des de l'època carolíngia), aritmètica, geometria, música i astronomia (*quadrivium*), i que s'acorda amb la forma que l'escriptor africà Marcià Capella testimonia durant el segle V, no era altra cosa que l'expressió, reduïda des de la mateixa fi de l'antiguitat, de l'antic ideal de cultura enciclopèdica. Aquest sistema es revelà, en efecte, com un factor que contribuí, més que cap altre, a la conservació i a l'assimilació intel·lectual de l'herència antiga per part del món occidental en formació.

Que una assimilació d'aquest tipus s'efectués dins el marc d'un ensenyament àmpliament distribuït per les institucions eclesiàstiques i per persones que pertanyien al cercle clerical, i que, fins i tot els ensenyants gairebé exclusivament clericals fessin de l'herència cultural antiga un element essencial de la cultura europea, és una de les paradoxes més grans en la vida intel·lectual del nostre continent. Les condicions havien estat creades abans del començament de l'edat mitjana. El mèrit cal atribuir-lo, en primer lloc, als pares de l'Església,

que formats en la tradició cultural antiga, en saberen apreciar el valor i vèncer el refús oposat per un gran nombre de llurs correligionaris als «filòsofs» considerats com l'encarnació del paganisme. Dos testimonis famosos exemplifiquen aquesta situació gairebé en l'època en què el cristianisme esdevé la religió oficial: sant Agustí i sant Jeroni.

Es tracta, doncs, com hem vist, d'una llengua particular, entre altres motius perquè ha estat condicionada pel seu caràcter originari de llengua escolàstica, nascuda per necessitats històriques, com la d'organitzar l'ensenyament i l'administració eclesiàstica i estatal.

En la llatinitat medieval hi ha, certament, algunes tendències comunes imposades per les escoles, però el llatí medieval queda ben lluny d'oferir un conjunt homogeni. D'aquí la necessitat d'estudiar per separat el llatí de cada regió, el llatí de cadascun dels gèneres literaris (poesia, cròniques, tractats religiosos, vides de sants, etc.), el llatí de documents i inscripcions no literaris, i de sotmetre a un examen particular la llengua i l'estil de cada autor, investigant-ne les fonts, els models de què se serví i les influències rebudes.

Que quedi clar, des d'ara, que tot intent de caracteritzar globalment el llatí medieval està abocat al fracàs, car el que és vàlid per a una regió és inacceptable per a una altra.

Per això és interessant tenir en compte les condicions sociopolítiques i culturals dels diferents territoris de la Gàl·lia, d'Itàlia, de les illes Britàniques i de la península Ibèrica.

A la Gàl·lia, per exemple, arran de la desaparició de l'escola antiga, que sofreix els efectes de la tremenda ruralització de l'aristocràcia en els segles V i VI, res no podia retardar més l'evolució de la llengua. El llatí parlat a la Gàl·lia es transformà ràpidament en antic francès i antic provençal. Nombrosos fets lingüístics porten a creure que cap a l'any 700 la llengua parlada a la Gàl·lia havia canviat d'estructura de tal manera que havia d'anomenar-se romànica més que no pas llatina.

Així, en el domini de la Gàl·lia la consciència que allò que es parla ja no és llatí es manifesta d'una manera molt clara en una disposició del Concili de Tours del 813, en què s'ordena, en pulcre llatí carolingi, que els bisbes tinguin cura de traduir clarament les homilies en *llengua romana rústica*, i en llengua germànica perquè tothom pugui entendre més fàcilment allò que s'hi diu: «Visum est unanimitati nostrae... ut eisdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur».

Aquest decret és la partida de naixement de les llengües romàniques, i això és així no solament perquè dóna testimoni de la seva existència, i la designa amb un nom (*rustica romana*), sinó sobretot perquè li és reconegut un primer dret enfront del llatí: és la llengua de la predicació. En aquesta llengua i en dialecte germànic, els néts de Carlemany, Lluís el Germànic i Carles el Calb, i llurs exèrcits, pronunciaren els juraments d'ajuda mútua l'any 842, els *Juraments d'Estrasburg*, que ens han pervingut gràcies al cronista Nitard.

A Itàlia, el clima cultural era encara favorable a començament del segle VI. El rei dels ostrogots, Teodoric, protegia les escoles i s'interessava per l'activitat dels escriptors. Sota el seu regnat els grans savis Boeci i Cassiodor representen encara de forma brillant l'antiga cultura romana. Però a mitjan segle VI, vint anys de guerra entre els ostrogots i els bizantins han esfondrat el país. A l'any 568 apareixen uns nous invasors, els llombards, que conquereixen la plana del Po i les regions de Spoleto i Benevento sense trobar-hi gaire resistència. Les guerres perpètuas que s'anaren succeint destruïren el país sencer.

A inicis del segle VII les darreres escoles laiques desapareixen, i la llengua parlada comença una evolució semblant a la que acabem de descriure per a la Gàl·lia.

Però l'evolució de l'italià no va fer-se amb la mateixa força explosiva que la del francès. Itàlia havia estat el focus de la cultura llatina; el país posseïa encara restes

considerables de les antigues biblioteques; Ravenna, Roma, el sud de la Península i Sicília pertanyien als bizantins i el contacte cultural amb l'Àfrica i el món grec no es trencà mai. Per bé que els gramàtics i els rêtors tancaren les escoles i que l'únic ensenyament subsistent es trobava en mans dels clergues i dels monjos, aquest ensenyament, a Itàlia, anava marcat profundament per la influència de l'antiga tradició escolar. Serà molt tard quan els italians s'adonin que el llatí ja no és la seva llengua materna. No es té pas testimoniatge d'aquesta presa de consciència abans del segle X. A l'any 915, en ocasió de la coronació del rei Berenguer I, el senat presentà els seus homenatges *patrio ore*, és a dir, en llatí, el poble *nativa uoce*, és a dir, en italià, segons el text d'un cant compost uns quants anys més tard.

Posteriorment, el papa Gregori V, mort l'any 999, fou lloat per l'autor del seu epitafi per la facilitat amb què havia sabut expressar-se en francès, italià i en llatí: *Usus francisca, uulgari e uoce latina/Instituit populos eloquio triplici*. És al segle X, a l'any 960, quan per primera vegada es fa un assaig exprés d'escriure en italià: són els cèlebres *Juraments de Càpua* amb els quals comença la història de l'italià literari.

A Irlanda i en els territoris celtes o germanitzats de la Gran Bretanya el llatí era un element estranger que no trobava suport en la llengua materna de la població. Només alguns savis intentaren fer ús del llatí servint-se de manuals i dels coneixements adquirits a l'escola.

Aquesta fou la situació d'Irlanda des dels inicis. Irlanda mai no havia format part de l'Imperi; els irlandesos no van conèixer mai l'administració, la vida urbana i l'organització escolar dels romans, però havien preservat les seves pròpies tradicions i la seva llengua cèltica. Si el llatí té un paper considerable en la civilització d'aquest país és gràcies a la conversió al cristianisme aprincipis del segle V.

La civilització anglosaxona no hauria aconseguit mai l'expansió esplèndida a l'època de Beda i d'Alcuí, si no hagués experimentat la influència de Roma. L'any 597, Gregori el Gran envià el monjo Agustí a Canterbury per apredicar l'evangeli als bàrbars, missió que més tard donaria fruits extraordinaris. La penetració de la influència romana cap al nord i cap a l'oest comportà una topada dels interessos romans i irlandesos. El conflicte durà uns quants anys. Però l'any 699, el papa Vitalí decidí enviar l'arquebisbe Teodor, acompanyat del monjo Adrià, a Canterbury, a fi d'organitzar-hi l'església d'Anglaterra. Ambdós coneixien a fons la literatura profana i la literatura cristiana, tant grega com llatina, si hom creu Beda. A l'escola episcopal i a l'escola monàstica de Canterbury, Teodor i Adrià agruparen entorn d'ells un grup d'alumnes que aprengueren, entre d'altres, la mètrica, l'astronomia, el còmput, etc.

A la península Ibèrica la tradició de la cultura llatina persistí de forma tenaç durant l'època visigòtica; més encara: a partir de la conversió al catolicisme de la cort goda (any 587) s'inicia un moviment cultural de gran importància pel nombre d'escriptors i per l'extensió geogràfica que adquireix. Fou un període de prosperitat i de renaixement cultural. Mentre la resta de països, com s'ha vist, estaven submergits en la decadència, les escoles de Sevilla, de Saragossa i de Toledo produïen fruits brillants gràcies a l'activitat d'Isidor, de Brauli i dels arquebisbes toledans Eugeni, Ildefons i Julià, els personatges més destacats del segle VII.

Fóra un error creure que la invasió musulmana del 711 determinà la desaparició de la tradició literària hispanogoda. Tot el contrari, sorprèn la tenacitat amb què persisteixen les formes culturals del període anterior. Fins a finals del segle XI, en què comencen a deixar-se sentir corrents literaris innovadors, deguts, en part, a influències ultrapirinenques, la tradició visigòtica constitueix gairebé l'única norma literària peninsular. Fins i tot en els comtats catalans, tan estretament vinculats políticament i cultural amb el sud de l'antiga Gàl.lia, subsisteix un gran nombre d'elements culturals tradicionals.

A començament del segle VIII tota la península Ibèrica queda ocupada per l'Islam. S'interromp, així, el relatiu renaixement d'una cultura cristiana a l'extrem occidental d'Europa -que no sabem on hauria pogut arribar- i tot és confusió i ruïna. Les millors ments d'*Hispania*, en no trobar ressò en la nova situació política, emigren, per fecundar el renaixement de l'Europa carolíngia; se n'enduran molts dels llibres escrits a Toledo -l'enciclopèdia isidoriana, cànons, lleis, etc.-, llibres que havien començat ja a estendre's per la Gàl·lia i Irlanda del sud setanta o vuitanta anys abans.

Hi haurà, però, dos focus de resistència importants: el regne asturià al segle IX i la Marca Hispànica al segle X.

La situació estratègica de Catalunya ha tingut sempre avantatges i inconvenients. Primer, com a regió perifèrica del regne visigòtic, i després, pel fet d'ésser marca o frontera extrema de l'Imperi Carolingi enfront dels àrabs, es va trobar a la cruïlla de diferents tradicions culturals. Aquestes es van imposar al país amb pressió desigual: la cultura romano-cristiana empeltada de visigotisme, ben esponsorosa quan a la resta d'Europa ja havia declinat als segles VI i VII, va perdre terreny ràpidament en allò que tenia de peculiar, per manca d'una estructura política coherent ja des del segle VIII; tanmateix, va deixar un fort record en l'esfera eclesiàstica, el qual es va anar diluint, però, al llarg dels segles X i XI. En canvi, l'estructura jurídica visigòtica va continuar, amb profundes transformacions, és clar, fins al segle XII. La cultura més recent, amb un regust hel·lènic, en part portada pels àrabs i en part conservada pels jueus, encara que molt evolucionada, va ésser àvidament assimilada a Catalunya durant els segles X i XI. I finalment l'italofranca, també amb arrels romanes, i en ple desenvolupament, que procedia d'enllà dels Pirineus, va ésser acceptada amb perfecta consciència de la seva força expansiva. Les catedrals i els monestirs van assumir la labor de reunir totes aquestes aportacions disperses.

A Catalunya la presa de consciència que la llengua que hom parlava era ja una llengua diferent de la llengua llatina escrita es pot veure ja en el Capbreu, fet dies més tard que l'Acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell (839) en què alguns topònims (Loria, Salent, Meranges) escrits en llatí a l'Acte (*Lauredia, Saliente, Meranicos*) foren traduïts en català.

El primer text que s'ha trobat, escrit en català, és un fragment d'una versió del *Forum Iudicum*, codi de lleis visigòtic que fou traduït al català a mitjan segle XII.

La importància d'aquest text es basa en tres punts fonamentals:

- a) és el primer text, trobat fins ara, escrit en català;
- b) tot i tractar-se d'un text breu sense cap valor literari, és un text que té un apreciable valor des del punt de vista de la història de la llengua;
- c) el fet que aquest text sigui una traducció comporta una significació evident: hi devia haver un sector important de la població que, malgrat l'existència del text en llatí, per necessitats purament comunicatives requeria i usava textos escrits en vulgar, és a dir, en català.

Les Homilies d'Organyà són el primer text d'unes dimensions considerables escrit en català. És un fragment de vuit fulls, trobat a la rectoria d'Organyà (Alt Urgell), que conté el text de sermons explicant i comentant l'evangeli o l'epístola de les dominiques de sexagèsima i de quinquagèsima, del dimecres de Cendra, de la primera dominica de quaresma i del dijous següent.

El fet que les Homilies d'Organyà fossin escrites en la nostra llengua s'ha relacionat amb dos factors:

- a) les disposicions emanades dels concilis de Tours, Magúncia i Reims que recomanaven que es prediqués en vulgar;

b) la influència favorable que les tendències herètiques de la veïna Occitània (càtars, valdesos, beguins...) exercien sobre l'ús de la llengua vulgar en la predicació, feta molts cops per laics que no sabien llatí.

Aquestes homilies catalanes, que poden estar en relació amb textos similars piemontesos o provençals, foren redactades al final del segle XII o al començament del XIII, una centúria abans, doncs, de l'obra de Ramon Llull.

Aquesta situació estratègica és la que determina també, en primer lloc, que durant l'alta edat mitjana, l'escriptura llatina, a Catalunya, presenti una evolució peculiar a la resta de territoris de la península Ibèrica. En la represa cultural que va seguir la conquesta, l'escriptura visigòtica va continuar el seu vigor primitiu. A l'angle nord-est de l'antic regne dels visigots van aparèixer aleshores particularitats distintives de la resta de la Península. Tant en els còdexs com en els documents, l'aspecte una mica més arrodonit de les lletres, més contrastades, la perfecció de llur traçat i el sistema d'abreviatures acusaven les modes carolines o carolíngies.

Ben aviat, però, la visigòtica va ésser vençuda per la força de penetració de la carolina, a causa de la fascinació cultural i política franca. Aquesta pressió transformadora no va tenir efectes sobtats, sinó que es va fer sentir durant tot el segle IX, especialment a la segona meitat.

En segon lloc cal dir que el dret, les lleis, continuen, gairebé en tot aquest període (ss. IX-XII), fonamentats en els vells codis visigòtics. Però amb una diferència: el *Liber iudiciorum* civil no solament es va transformar a poc a poc en les mans dels jutges fins a arribar al *Liber iudicum popularis* de Bonsom, amb creativitat manifesta, i als epítoms dels segles XI i XII, sinó que admet ampliacions dels capitulars francs, per donar peu a la creació feudal més genuïna dels *Usatges* de Barcelona al segle XII.

La *renouatio* carolíngia fa que el llatí que havia adquirit fins aleshores unes particularitats pròpies en funció de la zona geogràfica i de les condicions sociopolítiques que la determinaven adquireixi un caràcter força unitari a partir de l'any 1000.

El Renaixement carolíngi afavoreix la interacció de la cultura clàssica i la tradició cristiana, que ja havia començat després de la pau constantiniana, però es consolidarà durant l'edat mitjana i constituirà la contribució essencial de l'edat mitjana a la cultura europea.

Aquesta reforma s'inspirava tant en unes idees polítiques ben determinades (l'Imperi carolíngi considerat com la continuació de l'Imperi romà) com en un ideal religiós també ben precís (el llatí com a llengua de l'església havia de trobar el seu lloc en l'Imperi, des d'aleshores, cristià). I d'aquesta manera el dualisme, que marca tota aquesta reforma, però que era, com a tal, una hèrència dels segles anteriors (represa de la tradició dels segles IV i V que havien fusionat els elements clàssics i profans amb la tradició cristiana), vingué afavorit per la política mateixa de Carlemany.

És de forma lenta i gradual que l'edat mitjana supera aquest dualisme antic i que el llatí medieval esdevé un instrument autònom que beu lliurement de les dues fonts que l'han anat nodrint i configurant des dels inicis, sense excloure elements manlevats a les llengües nacionals, que constitueixen el substrat mateix del llatí medieval.

Un dels principals artífexs d'aquesta reforma carolíngia fou Alcuí de York (735-804), el qual va conèixer en aquella església una biblioteca que ell ens ha descrit parcialment. Allí apareixen en un catàleg admirable els principals escriptors eclesiàstics, com Jeroni, Hilari, Ambrosi, Agustí, Cassiodor i Beda, però també Plini i Ciceró, Seduli i Juvenc, Avit, Pròsper, Paulí, Arat, Fortunat i Lactanci, així com Virgili, Estaci i Lucà, Probus i Focas, Donat i Priscia. Aquesta mena d'entusiasta admiració pels autors antics va deixar empremta en la

legislació escolar de Carlemany i en les nombroses escoles episcopals i monàstiques del seu imperi. Així, entre les primeres, caldria assenyalar Auxerre, on es poden descobrir durant un temps les ensenyances de gramàtica i de cosmografia d'Heiric i posteriorment de Remigi; recordem també Lupus de Ferrières, interessat per problemes mètrics i gramàtics i excel·lent coneixedor de Ciceró, com temps després haurem d'esmentar a Verona Ratherius, de qui sembla que tots som deutors de la conservació dels poemes de Catul. El signe més característic d'aquest temps és, potser, l'aparició de potents i prestigioses escoles en els monestirs: en primer lloc Tours, on sota la inspiració d'Alcuí, sobretot, es llegien els clàssics, per bé que ell previngués els seus alumnes dels riscos de la preciosa loquacitat dels autors pagans, i, a instigació seva, recordem amb mèrits idèntics Fulda i Reichenau, on cal citar noms tan sorprenents i prestigiosos com el de Raban Maure, Godescalc o Walafrid Estrabó; simultàniament Corbie i Fleury així com Bobbio mantenien el seu prestigi tradicional com a llar de mss., d'excel·lents còpies i de cultiu dels antics autors.

Amb la *renouatio* carolíngia, la llengua es transforma, per bé que no d'una manera sobtada ni radicalment. Sense deixar d'emprar girs i paraules propis del període anterior, el llatí adquireix un aspecte nou. L'estudi i imitació dels clàssics depura la llengua dels millors autors; el seu llatí no és pròpiament clàssic ni una imitació servil dels antics. Queda, per una part, sota la influència del període anterior i, per l'altra, crea formes noves, i s'adapta a les diverses necessitats de la vida intel·lectual i de la cultura material i de l'esperit. Aquesta és la llengua que s'acostuma a anomenar llatí medieval i que els poetes lírics del segle XII i l'escolàstica convertiran en un instrument admirable d'expressió¹⁸.

En època carolíngia les abadies constitueixen els focus de civilització més importants, però a partir del segle X quan una nova estructura de la vida política, econòmica i intel·lectual comença a dibuixar-se i quan la vida urbana torna a reemprendre la vitalitat d'altre temps, seran les escoles episcopals les que es posaran al capdavant d'aquest desenvolupament i les que forniran durant el segle XI i XII la preparació lingüística minuciosa que permetrà l'expansió brillant de la literatura llatina d'aquest període.

El segle XII ha de ser considerat com el punt culminant de la cultura literària medieval, com la fi d'un procés de maduració que comença en època carolíngia, o més aviat, en el decurs dels segles IV i V.

El llatí, fins i tot el dels autors més «classicistes» del segle XII, com per exemple, Joan de Salisbury, posseeix una estructura típicament medieval. El caràcter paratàctic de la frase, l'ordre dels mots, el vocabulari, la mateixa estructura de la llengua són lluny del llatí clàssic. Però no és qüestió d'estabilitat, car a totes les èpoques el llatí ve dominat i regulat per un normativisme evolutiu que constitueix l'essència del llatí medieval com a fenomen lingüístic.

A partir del segle XIII la situació canvià ràpidament. A les universitats que substituïren, en nombre sempre creixent, les escoles episcopals, la dialèctica s'imposà sobre la gramàtica, els fets atreïen l'interès dels estudiants molt més que la forma elegant, hom abandonà els *auctores* clàssics per abocar-se a l'estudi de la teologia, del dret, de la medicina, de la filosofia i de les ciències. Els mateixos gramàtics canviaren de mètode, car ja no s'ocuparen de trobar l'ús correcte en els models antics, sinó que intentaren resoldre els problemes lingüístics a través de la seva pròpia especulació. L'objectiu de la gramàtica ja no fou facilitar l'estudi de les grans obres de la literatura llatina sinó introduir els estudiants en

¹⁸ Cf. K. Strecker, *Introduction à l'étude du latin médiéval*, trad. de P. Van de Woestijne, Lille 1948, pàg. 20.

l'estudi de la lògica. D'aquí es dedueix que el llatí escolàstic perd el contacte amb les *belles-lettres* i esdevé cada cop més tècnic.

2.- Particularitats lingüístiques

Malgrat les particularitats lingüístiques de cada regió, s'observen unes tendències comunes que podem resumir de la manera següent:

2. 1.- Canvis fonètics

Els canvis fonètics que s'observen en el llatí medieval es poden establir, d'una banda, a partir de les grafies dels escribes i, de l'altra, a partir de les combinacions de les rimes, de les assonances, de les al·literacions en l'àmbit de les composicions poètiques. Altres fonts d'informació són els manuals d'ortografia, sobretot d'època carolíngia, com el *De orthographia* d'Alcuí.

En l'ús de les vocals s'observen canvis que vénen determinats per la confusió de certs timbres. La desaparició del sentit de la quantitat determina dos tipus de fenòmens:

a) la recomposició, és a dir, la tendència de certes paraules compostes a reprendre les mateixes vocals de la forma simple, les quals en la composició havien estat modificades per efecte de l'anomenat accent d'intensitat inicial. Així, per exemple, enlloc de *inermis* trobem *inarmis*, en lloc de *sustinet*, apareix *sustenet*, etc.

b) la síncope o desaparició de la vocal de la penúltima síl·laba, generalment en mots trisil·làbics amb la penúltima breu, com a *domnus* de *dominus*, *soldus* de *solidus*, etc.

Quant a les diferències de timbre vocàlic, trobem, entre d'altres, les següents:

1) la vocal *e* es confon amb *i*, i a la inversa: *fereae* en lloc de *feriae*; *indegina* en lloc de *indigena*, etc.

2) en hiat, davant d'una altra vocal, *i* substitueix *e*; així, trobem formes com *lancia* (*lancea*), *olium* (*oleum*), etc.

3) desapareix qualsevulla diferència existent entre *i* i *y*: *sydera* (*sidera*), *limpha* (*lympa*), etc.

4) intercanvis entre les vocals *o* i *u*: *oraturium* (*oratorium*), *nundum* (*nondum*); *consoles* (*consules*), *mondus* (*mundus*), etc.

Els diftongs tendeixen a reduir-se a monoftongs: *ae*, *oe* es tanquen en *e*, *au* es tanca en *o* o, en determinades condicions, se simplifica en *a*: *equus* (*aequus*), *cepi* (*coepi*); *agustus* (*augustus*), *ascultare* (*auscultare* que pot donar també *obscultare*).

En l'ús de les consonants s'observen, entre d'altres, les característiques següents:

1) pel que es pot deduir dels usos gràfics, una gran incertesa domina l'ús de l'aspiració; la *h* o s'elimina (*spera* per *sphaera*, *ortus* per *hortus*, etc.) o s'introdueix arbitràriament (*hostium* per *ostium*, *conchilium* per *concilium*, etc.) o apareix reforçada amb *c* (*michi*, *nichil*).

La palatalització de l'antiga aspirada sorda *ch* en les estructures *michi*, *nichil* és característica del llatí occidental de la Península Ibèrica.

Les grafies *nichil*, *michi* van sorgir en època imperial en lloc de les formes clàssiques *nihil*, *mihī* i s'explicaven pel desig de les escoles de fer aspirar la *h*. A l'inici la *ch* d'aquestes

paraules devia pronunciar-se com una *X* grega, però després, amb la pèrdua definitiva de les sordes aspirades, *ch* es pronuncià *k* davant de les vocals palatals *e*, *i*.

Aquesta pronúncia culta de *michi*, *nichil* es mantingué a tots els països excepte en una gran part de la Península on, malgrat que es tractava d'estructures cultes i artificioses, la *k* es va palatalitzar. En els manuscrits i documents de la Península és general l'ús de *c* en lloc de *ch* en aquestes paraules: *mici*, *nicil*.

A Catalunya, en canvi, va prevaldre la pronúncia culta.

2) les dentals a finals de paraula passen de sordes a sonores (*capud* per *caput*, *inquit* per *inquit*, etc.) o de sonores a sordes (*set* per *sed*, *aliquot* per *aliquod*, etc.).

3) la labial aspirada *ph* té tendència a ser substituïda per la làbiodental *f*, com en *fantasma*, *profanus*, etc.

4) *ps* inicial es redueix a *s*: *salmus* per *psalmus*, etc.

5) no s'adverteix la diferència existent entre *ci* i *ti* seguides de vocal; així, es produeix una assibilació de la gutural en *precium* per *pretium*, *tercia* per *tertia*, etc.

6) un fenomen anàleg es troba en els casos en què *c,t* van seguits de *t*: *micto* substitueix *mitto*, *amittus* ocupa el lloc d'*amictus*, etc.

7) la nasal velar *gn* tendeix a confondre's amb la nasal dental *n*, i perd el seu valor específic, per la qual cosa sorgeix la necessitat de diferenciar-la gràficament amb *ngn*: *gingnere*, *pungnare*, etc.

8) manca d'una diferenciació clara entre les alveolars *r* i *l*: *crementer* per *clementer*, etc.

9) el grup inicial *dia* es transcriu *za*: *diabolus* esdevé *zabolus*, *diaconus* esdevé *zaconus*, etc.

10) la velar palatal sonora *g* substitueix una *i* consonàntica: *magestas* per *maiestas*, *agebat* per *aiebat*, etc.

Des de la fi de l'antiguitat i durant tota l'alta edat mitjana en els poetes de la Gàl·lia, d'Itàlia i de la península Ibèrica formen rima o assonança monosíl·labica paraules com *uiuere-Domini*, *uiribus-miseros*, *recogito-transeunt*, *uinculo-paradisum*, la qual cosa fa deduir que les vocals *i*, *e*, d'una banda, i les vocals *o*, *u*, de l'altra, es pronunciaven igual. El fet que aquestes rimes i assonances no apareguin ni en poetes irlandesos ni en poetes anglosaxons fa que aquest fenomen esdevingui característic només de la Romània, explicable per la influència de la pronúncia vulgar.

De la mateixa manera es pot afirmar que durant tota l'edat mitjana *y* es pronuncia com *i*, *ae* i *oe* com *e*, perquè aquestes vocals i diftongs es corresponen en rima com, per exemple, en *fauilla* i *sibylla*, *quaero* i *spero*, *poena* i *catena*, etc.

Una altra font d'observació la constitueix, com hem dit, l'estudi de l'al·literació. En territori insular i germànic apareix testimoniada la presència d'*u* consonant (escrita *v* o *u*) igualada a *f* en base a correspondències del tipus *flamine-verus*, *verba-fudit*, etc.

Per arribar a una comprensió global de la totalitat dels canvis fonètics del llatí medieval, no hem de limitar la nostra anàlisi als problemes de l'ortografia i de la pronúncia, sinó que cal considerar també els de l'accentuació i la prosòdia.

Un cop desaparegut del tot el sentit de la quantitat, durant els segles IV-V, l'accent musical es transforma en accent d'intensitat. Els fenòmens més comuns que es deriven d'aquest fet són els següents:

1) per influència de la pronúncia vulgar, en aquelles paraules en les quals l'avantpenúltima síl·laba estava constituïda per una *i* o per una *e* i la penúltima per una vocal breu (*mulierem*), l'accent tendia a passar de l'avantpenúltima a la penúltima, la qual cosa suposava que aquesta acabava essent considerada llarga a causa del canvi d'accentuació. El fenomen, que ja apareix durant el segle V i que és habitual fins i tot en poetes lligats als models clàssics, com Draconci i Ennodi, adquireix una extensió superior en els segles posteriors; formes com *filiolus*, *faséolus*, *arietem* esdevenen *filiòlus*, *faseòlus*, *ariètem*, etc.

2) un altre cas interessant és el de la tercera persona del plural del perfet d'indicatiu, en el qual apareix la desinència *-erunt* amb la penúltima breu: *dixerunt*, *duxerunt*, etc. Com que aquestes formes apareixen, sobretot, en composicions poètiques escrites a Itàlia (cf. les formes actuals *dissero*, *con-dussero*, etc.), cal pensar en un fenomen determinat per la influència de la pronúncia vulgar.

L'aparició de formes com *credídere*, *obtuílere*, *praesentáuere* en àrea hispànica testimonia que, en les escoles locals, no es distingia la diferent quantitat originària de la penúltima síl·laba en ambdues formes.

3) una conseqüència de la redeterminació o recomposició, ja esmentada, és el retorn de l'accent, en les paraules compostes, a la síl·laba on aquest queia en la respectiva forma simple: de *tràdidit* es torna a *tradédit*, i, sense canvi de timbre vocàlic, de *ínvoco* a *invòco*, etc.

4) l'alternança de l'accent sobre diverses síl·labes en paraules com *ténebra* i *tenébra*, *látebra* i *latébra* és la continuació en el llatí medieval del fet que es verificava ja en la poesia del llatí clàssic i que en la prosòdia tradicional s'anomenava *positio debilis*. Per aquesta *positio debilis* a l'interior d'una paraula una síl·laba amb vocal breu seguida de consonant muda (*b*, *p*, *ph*, *d*, *t*, *th*, *g*, *c*, *ch*, *qu*) més una de líquida *l*, *r*, mentre que en prosa era breu, en poesia podia ser tant breu com llarga. La raó rau en el fet que el grup consonàntic de *muta cum liquida* podia ser considerant com pertanyent tot sencer a la síl·laba següent (així *tenebrae*, *latebrae*), de manera que la síl·laba precedent, que romania oberta, era breu; la muda podia ésser assignada a la síl·laba precedent i la líquida a la síl·laba següent (*teneb-rae*, *latebrae*), de manera que la síl·laba precedent, que era tancada i seguida d'una altra que començava per consonant, era necessàriament llarga, i pel fet que era llarga portava l'accent tònic segons la regla general de l'accentuació.

Sobre l'analogia de l'alternança de *intégrum* i *intégrum* podem trobar, en el llatí medieval, l'accent desplaçat a l'avantpenúltima síl·laba en paraules que tenen la penúltima síl·laba llarga per naturalesa: *áratrum*, *sálubris*, *théatrum*.

5) de l'anàlisi dels usos prosòdics resulta que moltes paraules de procedència forana, gregues, per exemple, tot i passar al llatí i subjectar-se a la llei de la penúltima, reprenien l'accent sobre l'avantpenúltima. Així, *bàptisma*, *próblema*, *ídolum*, etc.

2. 2.- Canvis morfològics

Els canvis morfològics del llatí medieval poden deduir-se de l'examen dels textos literaris i dels documents públics i privats. Cal tenir en compte que la correcció lingüística és proporcional a la coneixença dels autors clàssics per part de qui escriu o de qui parla.

1) En el camp dels substantius esdevé cada cop més incerta la frontera entre gèneres a causa del pas del masculí al femení (*fons*, m. = cat. *la font*) o del femení al masculí (*frons*, f. = cat. *el front*), o del masculí al neutre (*locellum*).

Però el canvi genèric més important és el de l'eliminació del neutre en favor del masculí.

2) Perden també rigidesa les fronteres que delimiten el nombre amb el pas del plural al singular (*cuna*, *insidia*) o del singular al plural (*coeli*).

Més interessant és encara el pas conjunt de gènere i nombre, que es produeix quan es transforma en femení singular un neutre plural (*folia*, *consequentia*, etc.).

3) La declinació presenta formes noves al costat de les tradicionals, com *socer*, *diacon*, temes en consonant, al costat de *socer*, *diaconus*, temes en *-o/e*.; o a la inversa, *altarium*, tema en *-o/e*, al costat de *altare*, tema en *i*.

El fenomen de l'accentuació dels timbres vocàlics, pel qual es confonen fàcilment *e* i *i*, explica algunes incerteses en la flexió nominal. Trobem nominatius com *sedis* (= *sedes*) i ablatius com *regi* (= *rege*), o nominatius com *ciues* (= *ciuis*) i ablatius com *cubile* (= *cubili*), *altare* (= *altari*); en l'àmbit dels adjectius la desinència *i* de l'ablatiu s'estén a algunes categories de positius que habitualment acaben en *e* (*ueteri*) i als comparatius (*maiori*, *minori*), la qual cosa no exclou que qualsevol ablatiu en *i* pugui ser substituït per l'ablatiu en *e* (*dulce* per *dulci*).

4) Per als graus de comparació es prefereixen les formes perifràstiques, tal com s'esdevé després amb les llengües romàniques: *magis*, *plus*, *nimis*, *satis* serveixen per a la determinació del comparatiu de superioritat; *maxime*, *ualde*, *recte*, *bene*, *multum*, *ingens* serveixen per a l'expressió del superlatiu, però sovint es produeix una confusió entre els diversos graus.

5) Quant als numerals desapareix la rígida diferència entre els cardinals i els distributius.

6) En la declinació pronominal la desinència del datiu en *i* per als tres gèneres se substitueix per la nominal (*-o*, *-ae*, *-o*) per raons d'analogia. Pel mateix motiu es reconstrueix un arbitrari *ipsud* sobre el model de *illud*. Apareix, a més, la forma contaminada *hii* (de *hic*) al costat de *hi*. El pronom *ille* assumeix funcions d'article; els demostratius, en general, poden fer de reflexius (o a la inversa); també poden ser substituïts per participis (*dictus*, *praefatus*).

7) En l'àmbit dels adverbis s'intensifica el fenomen pel qual la forma es crea mitjançant la unió de l'adjectiu femení amb l'ablatiu *mente* (*sana mente*, *pura mente*, *obstinata mente*), preludi de l'ampli desenvolupament que tindran després aquests adverbis en les llengües romàniques.

8) La incertesa en la pronúncia de *e*, *i* influencia fins i tot sobre la flexió verbal, fet que provoca canvis en la conjugació: de la segona a la tercera (*miscetur* esdevé *miscitur*), de la segona a la quarta (*prohibere* esdevé *prohibire*), de la tercera a la quarta (*sinere* esdevé *sinire*). Un altre factor determinant per al canvi de conjugació és la desaparició del sentit de la quantitat: de la tercera es passa a la segona (*cadère*), o a la quarta (com en l'imperatiu *siníte*). Cal recordar també els canvis de la tercera a la primera (*amplectari*, *adiciare*) i de la primera a la quarta (*commendire*).

Els processos innovadors afecten no només la flexió, sinó també la producció de formes noves; així, es creen perfets del tema de present (*iuuau* al costat de *iuui*, *cernisti* al costat de *creuisti*) o del tema de supí (*occisi* per *occidi*, *responsi* per *respondi*).

Quant a la forma són considerats actius alguns deponents (*patiebat*, *mirares*) i passius alguns deponents transitius, de significat actiu (*consolari*, *hortari*). Entre els participis són

destacables els casos com *tultus* (de *tollo*), *bibitus*, *comestus*, *uentus* (considerat forma d'un deponent *uenior*).

Alguns verbs impersonals passen a la flexió personal (*decere*, *paenitere*); l'infinitiu *esse* se substitueix sovint per *fore*; al costat del superlatiu del participi de present, d'ús clàssic (*amantissimus* apareix testimoniats des de Ciceró), apareix el del participi perfet passiu emprat com a adjectiu (*amatissimus*).

En general s'observa una preferència de les formes perifràstiques, en lloc de les simples corresponents; els verbs *possum*, *uolo*, *debeo coepi* adquireixen un significat quasi neutre. Apareix el perfet perifràstic, format mitjançant la unió de *habere* amb el participi de perfet, tal com s'esdevindrà després en les llengües romàniques: *honores perditos habeo*; aquesta construcció perd el significat particular d'acció acomplerta que tenia, en determinats casos, en el llatí clàssic (*cognitum habeo*, *compertum habeo*, etc.). En els temps compostos de la forma passiva (i deponent) en unió amb el participi, en lloc de *sum*, s'empra *fui* amb els seus derivats: *laudatus fui = laudatus sum*; *laudatus fueram = laudatus eram*, etc.

En l'àmbit del futur perduren les formes tradicionals (*amabo*, *monebo*, *legam*, *audiam*), però es constata l'aparició de confusions i d'intercanvis en les desinències; verbs de la primera conjugació prenen les terminacions de la tercera (*denegam*, *-es*; *fatigar*, *-eris*); verbs de la tercera i de la quarta apareixen amb el sufix *-bo* característic de la primera i de la segona (*faciebo*, *partibor*). Al costat d'aquestes formacions apareixen formacions perifràstiques, com la del participi de futur unit al present de *sum* (o també al futur simple o anterior: *laudaturus sum* o *laudaturus ero* o *laudaturus fuero*) o la d'infinitiu present en unió amb *habeo* (*laudare habeo = laudabo*). Aquesta última forma, que gaudirà d'una gran fortuna en les llengües romàniques, d'origen popular, deriva de l'evolució de la construcció de l'infinitiu amb valor consecutiu; es parteix de *habeo dicere* en el sentit de *habeo quod dicam* i la idea de «poder» queda substituïda per la de «haver de» i, finalment, per la de «futur».

El gerundi, evolucionat en participi de futur passiu, es confon sovint, quant a significat, amb l'actiu: *manendus*, *nocendus*, *placendus* solen intercanviar-se amb *mansurus*, *nociturus*, *placiturus*. Unit a *sum* i als seus derivats el participi de futur passiu adquireix el valor de simple futur: *faciendus est = fiet*. Un altre significat, generalitzat partint d'un ús clàssic (*contemnendus = «respectable»*) és el de la possibilitat, equivalent al dels adjectius en *-bilis*: *uidendus = uisibilis*, *amandus = amabilis*, etc.

2. 3.- Canvis sintàctics

Un dels fets més destacables dins l'àmbit de la sintaxi és la progressiva desaparició de la declinació i la preferència pels usos preposicionals.

1) Són els ablatius amb *de* en lloc del genitiu; acusatiu amb *ad* en lloc del datiu; *cum*, *a* amb acusatiu; *per* també amb ablatiu. A aquestes preposicions cal afegir el gran desplegament de *in* com a preposició universal, probablement influenciat pel llatí de les versions de la Bíblia.

L'únic cas que sobreviu és l'acusatiu.

2) Cal destacar també un canvi en els arguments regits pel verb; *fruor*, per exemple, pot regir ablatiu i acusatiu (ja en el llatí arcaic) o genitiu: *fruor bono*, *fruor bonum*, *fruor boni*. Passen a regir genitiu *fraudare*, *gloriar* (en lloc de l'ablatiu), *mederi*, *praeesse* (en lloc del datiu); prefereixen el datiu, ja que són considerats també intransitius *iubere*, *uetare*, *adiuuare*, *sequi*, *miserere*. Fins i tot aquí el cas més resistent és el de l'acusatiu, normalment regit per verbs que indiquen la demanda (*petere aliquem*, *no ab aliquo*), per intransitius, com

indigere, intercedere, benedicere, maledicere, praesesse, subuenire, crescere, perire, i per expressions verbals constituïdes per genitiu unit a les formes de *esse*, com *capax esse, nescius esse, mordax esse*.

3) Paral·lela a l'extensió de l'ús de l'acusatiu és la generalització de l'infinitiu en dependència de verbs construïts de manera diversa, com *petere, praecipere, permittere*, o els *uerba timendi*, o, *facio (fecit aedificare domum)*. Força comú és l'ús de l'infinitiu amb valor consecutiu o amb valor final, especialment amb verbs que indiquen moviment real o figurat.

4) Un fenomen oposat és el de l'aparició de la proposició completiva, introduïda per *quia (quod, quoniam)* en substitució de l'infinitiva, per influència o de la llengua parlada o del llatí bíblic, on la construcció era força freqüent perquè els traductors reproduïen literalment la grega.

5) Són notables les diferències en l'ús dels temps, sobretot respecte de l'imperfet, que se sol confondre amb el plusquamperfet (i a la inversa).

6) Quant als *nomina uerbalia*, cal recordar que l'infinitiu és considerat com a un pur i simple substantiu i apareix en diverses construccions, a més de les funcions habituals de subjecte o de complement. Així, se'l pot trobar unit no només a preposicions que regeixen acusatiu (*festinare ad suum uelle, distantia inter dicere et facere*) o ablatiu (*manere sine manducare, laborare pro suo posse*), sinó fins i tot també en substitució del gerundi, sobretot en el cas genitiu (*consuetudo corrigere = corrigendi*).

7) El gerundi ablatiu perd el seu significat instrumental i s'empra amb el valor de participi de present (*ibat loquendo*, com posteriorment en les llengües romàniques).

8) L'ordre històric de les paraules en llatí dins de la frase, és a dir, COSV tendeix a ser substituït per SVOC.

2. 4.- Canvis semàntics

En qualsevulla llengua l'element lèxic és el més mòbil, el que més s'adapta a les necessitats i a la realitat del moment; de la necessitat d'expressar-se segons les exigències contingents els parlants enriqueixen la seva llengua de neologismes i de locucions noves, mentre eliminen, gairebé sense adonar-se'n, els mots lligats a idees i a costums històricament superats.

Aquests fenòmens són particularment evidents en el lèxic del llatí medieval, el qual, per la seva mateixa naturalesa de llengua composta, introdueix mots i locucions, no només per la seva triple font llatina (clàssica, cristiana, vulgar), sinó també per les llengües dels pobles amb els quals s'estableixen contactes (bizantins, àrabs, germànics).

La determinació del lèxic medieval constitueix una tasca difícil, car molt sovint s'esdevé que alguns mots només apareixen en determinades èpoques i localitats, en certs autors i gèneres literaris, en fórmules i documents.

Per aconseguir un estudi aprofundit de lèxic del llatí medieval caldria procedir, en primer lloc, a la determinació del patrimoni lèxic heretat, distingint les derivacions clàssiques de les cristianes i de les vulgars, i després a la catalogació de les distintes adquisicions.

En l'estat actual dels nostres estudis només és possible assenyalar algunes tendències.

En exemplificar-les caldrà tenir en compte dues categories: la dels mots que sofreixen transformacions més o menys radicals en el significat, i la dels neologismes.

En el camp de l'administració de l'estat cal destacar *comes* (= comte; amb els consegüents neologismes *comitissa* = comtessa; *comitatus* = comtat), *dux* (= duc, al costat de *ducissa* = duquessa; *ducatus* = ducat), *nobilis* (= vassall), *par* (= persona de la mateixa

condició), *honor* (= feu), *consul* (= conseller), *curia* (= parlament, palau del rei, etc.); entre els termes del lèxic militar apareixen *miles* (= cavaller), *campus* (= camp de batalla); entre els termes relatius a les professions i als oficis cal destacar *sophista* o *philosophus* (=erudit, literat), *aduocatus* (= magistrat, jutge), *armarius* (= bibliotecari), *homo* (= dependent, bracer), *apothecarius* (= botiguer), *mercator*, *negociator*, *burgensis* (= home de negocis), *schola* (= corporació). No cal oblidar tampoc els termes pròpiament cancellerescos, com *breue* (= document, carta) o *exemplare* (= transcriure, copiar), o relacionats amb el llenguatge eclesiàstic com *conuertere*, *conuerti* (= entrar en la vida religiosa), *corpus* (= hòstia consagrada), *feria* (dia festiu).

Entre els nombrosos neologismes, fan referència a l'especialització en determinades branques del saber *artista* (= expert en les *artes*), *decretista* (= estudiós del dret canònic), *legista* (= especialista en dret); pertanyen al camp judicial *bannus* (= jurisdicció), *emenda* (= multa), etc.

Al costat d'aquests cal recordar també els compostos, dels quals es fa un ús abundant, sobretot en poesia, per necessitats mètriques. També en aquest cas cal pensar en la influència de la llengua parlada, que prefereix els mots compostos als simples, per tal com els considera més expressius o en l'exemple dels escriptors de la baixa llatinitat, imitadors dels arcaics, sobretot dels poetes, des d'Enni fins a Lucreci. Dues són les possibilitats de formació: o es parteix d'un prefix nominal (que parteix d'un adjectiu o d'un substantiu) com *almi-* (*almipotens*), *alti-*, *celsi-*, *cuncti-*, *docti-*, *dulci-*, *flammi-*, *hymni-*, *multi-*, *uerbi-*, o la paraula acaba amb un sufix del tipus *-fer* (*gratifer*), *-ficus* (*fatificus*), *-gena* (*lucigena*), *-graphus*, *-sonus*, *-uolens*.

Apareixen, a més, nombrosos substantius amb la terminació *-men*: *clinamen*, *conamen*, *oramen*, *peccamen*, *pigmen*, *spiramen*, etc. Altres fenòmens destacables són la tendència a utilitzar el noms-arrels donant-los totes les possibilitats de desenvolupament (a partir de *mons* es formen diversos adjectius: *montibilis*, *monticius*, *monticus*) i la preferència pels diminutius.

En els segles XII-XIII afloren, en l'àmbit goliàrdic, verbs derivats de noms, verbs denominatius, com *neronizare*, *paulizare*, *tantalizare*; substantius amb desinències de superlatius, com *magistrissimus*, *discipulissimus*; apel·latius que acaben essent considerats substantius (*tonans*, *altitonans*, emprats metafòricament per designar Júpiter i ara convertits en sinònims de Déu), etc.

ELS SCRIPTORIA CATALANS, LA INFRASTRUCTURA QUE PERMETIA LA CREACIÓ I LA TRANSMISSIÓ DEL SABER CLÀSSIC

1.- L'*scriptorium*

Per a muntar un escriptori calia un grup de persones ensinistrades en l'art cal·ligràfic i una economia sanejada de la institució, amb munts d'ovelles, cabres i vaques, ja que el pergami era car i escassejava, encara que la qualitat és variable en el decurs dels segles VIII al XIII. Calia també un local ampli i escalfat, amb instruments i plomes aptes, tintes i colors cuits segons fórmules tradicionals no sempre secretes. El vermell taronja i també el verd pàl·lid i el blau aigualit foren peculiars en els manuscrits catalans rubricats i acolorits durant bona part dels segles IX, X i XI. Eren necessaris sobretot textos i models per a copiar; si calia, també per esmenar, ampliar o extractar.

El *scriptorium* on es feien documents i còpies de manuscrits, la *Bibliotheca* on es guardaven els llibres, i la *Schola* on es formaven els clergues, eren el tres pols de l'activitat cultural dels centres catedralicis i monàstics.

2.- Els *scriptoria* catalans

Des dels darrers anys del segle VIII i fins al segle XI es destaquen en el territori de la Catalunya incipient tres grans àrees d'atracció i d'expansió cultural. Una d'elles girava entorn de la renovada seu episcopal d'Urgell i s'estén quelcom després cap al Pallars, la Ribagorça i la Cerdanya; zones, les primeres, que van conservar durant més decennis l'antiga tradició visigòtica, a causa, a l'Urgell almenys, del parèntesi de la invasió àrab a penes devia durar una seixantena d'anys. L'altra àrea, més activa i extensa que l'anterior, pel que sabem, fou la del triangle Girona-Vic-Barcelona, amb col·legiates i monestirs tan importants com la de Sant Feliu de Girona, els de Santa Maria i Sant Joan de Ripoll i els de Sant Cugat del Vallès i Terrassa; també molt més receptiva dels nous corrents culturals franco-italians, si bé sense perdre el segell de la tradició visigòtica, ben arrelada durant els tres primers segles de reconquesta i reestructuració del país. Una tercera àrea es formà entorn d'Elna i de Cuixà, lligada amb Urgell d'un costat i amb el segon nucli esmentat per l'altre.

Al segle XII i XIII s'hi afegeixen, actius, els escriptors de Tortosa -suposem que Tarragona també- i, en tot cas, els dels monestirs de Poblet i Santes Creus.

D'aquests centres intel·lectuals, els més estudiats han estat els de Vic, Girona i Ripoll. Dels escriptors de Barcelona i de Sant Miquel de Cuixà, en canvi, es tenen poques notícies, tot i que aquest darrer centre ha estat estudiat a bastament, per bé que des d'una perspectiva històrica que ha deixat de banda l'anàlisi del seu *scriptorium*, per Ramon d'Abadal¹⁹. Pel que fa a Barcelona, comptem amb els estudis recents del professor Anscari M. Mundó, que s'ha ocupat essencialment de la producció jurídica d'aquest centre i de la figura del jutge

¹⁹ R. D'ABADAL, "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà", *Analecta Montserratensia*, VIII (1954-55), pàgs. 125-337. Sobre aquest monestir vegeu també, P. PONSICH, "Sobre alguns problemes de la història primitiva de Sant Andreu d'Eixalada i de Sant Miquel de Cuixà (segles IX a XI), dins *El Mil·lenari de Catalunya i la Cerdanya*, Generalitat de Catalunya 1989, pàgs. 73-88.

Bonsom²⁰. Per a la resta d'escriptors catalans, comptem amb les dades aportades també pel professor Anscari M. Mundó²¹: «Entre els catàlegs més importants i antics destaca el de Sisebut d'Urgell, del 839, amb descripcions rudimentàries d'uns 10 còdexs. A Eixalada-Cuixà, el 854 tenien 12 còdexs, que el 878, en morir el fundador, Protasi, ja n'eren 30; a Elna, el bisbe Riculf, el 915, en cita uns 35; en una església com Ponts, vora el Segre, el bisbe Radulf d'Urgell n'hi dóna 17; a Castellciutat, també d'Urgell, el comte Borrell, el 957, hi dóna 19 volums; la catedral de Vic, en morir el 957 el bisbe Guadamir, en tenia 53; Ripoll, el cas més conegut i ric, tenia 65 volums el 979, que cap al 1047, després de la mort d'Oliba, havien arribat a 245; la catedral de Girona en va adquirir 12 el 1064, un el 1065 i 7 el 1078, a més del fons que ja devia posseir; Roda de Ribagorça, després del 1100, inventaria 50 còdexs; i 170 en tenia la catedral d'Urgell a mitjan segle XII. Poblet i Santes Creus, abans d'acabar el segle, tenien també bones biblioteques inventariades, amb una cinquantena de llibres cada monestir.»

2. 1.- Dos exemples: Vic, centre catedralici, i Ripoll, centre monàstic

Pel que fa al centre escriptòric de **Vic**, hem de destacar els estudis duts a terme per mossèn J. Gudiol, prevere i conservador del Museu Episcopal de Vic (1872-1931)²² i per E. Junyent²³.

L'església Catedral de Vic fou consagrada l'any 888. Cal pensar que ja aleshores es disposava dels textos indispensables per a la litúrgia. Aquests textos destinats al culte augmentaren arran de la mort del segon bisbe Idalcari, en el testament del qual, de 15 de febrer de l'any 908, es precisa el llegat dels textos següents: *Missale quodicem I, Leccionarium I, Prophetarum I, Passiones Apostolorum quodicem I, Hactus Apostolorum et Epistolas Paule quodicem I, Canonem quodicem I, Smaragdum quodicum I, Antiphonarium I, Quaterniones II*. Són, per tant, deu els còdexs que entren, als quals després s'anaren afegint d'altres fins arribar a més de cinquanta mig segle més tard, segons consta a l'inventari del 957 realitzat després de la mort del bisbe Guadamir. És un inventari que comprèn conjuntament

²⁰ M. MUNDÓ, "El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024", en E. Condello - G. de Gregorio (eds.), *Scribi e Colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*, Spoleto 1995, pp. 269-288 (+ tav. I-VI).

²¹ A. M. MUNDÓ, "La cultura i els llibres", *Història de Catalunya*, vol. II. Ed. Salvat, pàgs. 262-274., esp. pàg. 266. Id., "Els escriptors i les biblioteques", dins *Exposició. Girona dins la formació de l'Europa medieval 785-1213*, Girona 1985, pàgs. 87-95. La seva darrera aportació, en aquest sentit, ha estat: "La cultura artística escrita", dins *Catalunya Romànica. I. Introducció a l'art romànic català*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1994, pàgs. 133-162. En aquest darrer treball el professor Mundó fa un acuradíssim estudi de tots els escriptors catalans i llur producció manuscrita, i estableix una diferència entre els escriptors menors (Banyoles, Vilabertran, Sant Pol de Mar, Serrateix, Àger, Organyà, Manresa, Sant Vicenç de Cardona, Solsona, Sant Benet de Bages, Santa Maria de l'Estany, Sant Pere de les Puèlles de Barcelona i Sant Daniel de Girona) i escriptors majors (Narbona, Elna, Arles, Cuixà, Canigó, Sant Pere de Rodes, La Seu d'Urgell, Roda de Ribagorça, Girona, Barcelona, Sant Cugat del Vallès, Ègara-Terrassa, Osona-Vic, Ripoll).

²² MN. JOSEP GUDIOL, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic*, Barcelona 1934.

²³ E. JUNYENT, "La Biblioteca de la Canònica de Vich en los siglos X-XI", en *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, vol. 21 (1963), pp. 136-145. Id., "Le Scriptorium de la Cathédrale de Vich", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, V (1974), pp. 65-69.

els objectes que formaven el tresor de l'església i els còdexs manuscrits, i que pot cotejar-se amb l'inventari de tipus semblant formalitzat l'any 971 en morir el bisbe Adó i amb la relació dels objectes i dels llibres disposada en el mateix ordre d'enumeració²⁴.

De la confrontació d'aquests dos inventaris constatem el predomini dels textos litúrgics i l'absència total de *libri artium*.

Segons opinió del mateix Junyent, era un bon nombre si es considera la finalitat dels textos reunits per a l'exercici normal del culte i funcionament de la Canònica unida a la Seu Episcopal. Explica, per tant, que no hi hagués un increment de còdexs com es dedueix de l'inventari del 971 que només acusa un augment de deu còdexs, això és, un *Disposito*, un *Chanones*, dos *Antifonaris*, un *Isidor*, dos *Leccionaris*, dos *Missals* i un *Salteri*²⁵.

De tots els manuscrits ressenyats en ambdós inventaris només s'ha conservat una part del *Martirologi* que en temps molt posteriors fou incorporat al volum del *Martirologi* del segle XI (= Ms. 128B: *Martirologi* d'Adó (any 1061)).

Els inventaris posteriors al 971 no s'han conservat i no reapareixen fins al 1368.

La informació que poden oferir els documents referits als llibres litúrgics de la Canònica al segle X es redueix en els segles posteriors per manca d'indicacions documentals. Les notícies, més escasses, a partir del segle XI, provenen de llegats i esments testamentaris amb referències genèriques a la transmissió de llibres sense especificació, sovint, de la qualitat i del nombre.

És interessant l'inventari de llibres que el canonge Ermemir Quintilà fa constar en el seu testament fet públic el 23 d'agost del 1080/81 i que llega al seu nebot Guillem Ramon, cabiscol-abat d'Àger, amb la condició que a la seva mort tots els llibres passessin a ser propietat de l'altar de Sant Miquel de la seu onenca. El cabiscol només gaudí durant dos anys d'aquest preciós llegat, i en el seu testament del 17 d'octubre de 1082 els traspassava als seus fills, el cabiscol Pere Guillem i Amat Guillem. És en aquesta ocasió que es va fer l'inventari d'aquesta valuosa col·lecció de llibres *tam diuinorum quam ex grammatica scriptos*, en el qual s'esmenten 26 volums que contenen unes 35 obres, i a més uns *quaterniones ex multis rebus*, el contingut dels quals, per desgràcia, no s'especifica.

En els volums *ex grammatica* figuren aquestes obres: el Priscià Major i el Menor, un Virgili i un Horaci, un volum amb el *Carmen paschale* de Seduli, obres poètiques de Pròsper d'Aquitània i els *Distica Cathonis*, un exemplar amb les sàtires de Persi, peça molt rara en les biblioteques medievals, que anava unit amb el poema *De actibus apostolorum* del diaca romà Arator, l'*Ars Metrica* de Beda, els comentaris del gramàtic llatí Servi a les obres de Virgili, un tractat de *Rethorica*, sense nom d'autor que podria ser el *De oratore* de Ciceró, el *De senectute* i *De amicitia* de l'esmentat Ciceró, un tractat *Qualiter constructio debeat fieri* també anònim, tres *Kartas magnas de computo* fetes segurament per a calcular la data exacta de la Pasqua, els comentaris de Priscià a l'Eneida anomenats *Libri duodecim uersuum Virgilii*, les obres poètiques de Prudenci, un *Medicinale* que anava relligat amb les faules d'Avià, i un *Martianum de octo partibus* que necessàriament ha d'ésser el *De nuptiis Mercurii et Philologiae* de M. Capella. A més, també s'esmenten un Amalari que deu ésser el *De ecclesiasticis officiis*, obra molt apta per a l'estudi dels ritus litúrgics, un Alcuí, que deu ésser les *Quaestiones de litteris uel libris uel singulis causis* pseudo-alcuinianes, un Boeci *cum*

²⁴ E. JUNYENT, "La Biblioteca de la Canónica...", *art. cit.*, pp. 139-140.

²⁵ E. JUNYENT, "La Biblioteca de la Canónica..." *art. cit.*, pàg. 140.

libris de Trinitate que es deu referir als tractats *De unitate Trinitatis* i *De persona et duobus naturis*, i un *Liber Iudicum* que segurament és l'exemplar escrit pel canonge osonenc Bonhome, a Barcelona, l'any 1011, regalat pel bisbe Joan Baptista de Cardona a Felip II per a enriquir la biblioteca del monestir d'El Escorial, on encara es conserva²⁶.

Per a la transcripció sencera d'aquest inventari, vegeu l'estudi d'E. Junyent²⁷.

D'aquest inventari interessa remarcar, per a la comparació amb el monestir de Ripoll, que comprèn diferents textos de gramàtica i retòrica, obres dels mestres de la llatinitat, però també obres de medicina i de càlcul, per bé que en quantitat inferior a la que ens ofereix l'inventari fet a la mort de l'abat Oliba.

De tots els que figuren en la llista testamentària de Guillem Ramon només s'ha conservat el còdex que conté les obres poètiques de Virgili (= Ms. 197: *Virgilio opera*, del segle quart del segle XIII, segons el professor Mundó).

És cert que el que s'ha conservat fins avui és poc. M. S. Gros i Pujol ens ha transmès el conjunt total de manuscrits que es poden consultar²⁸. En aquest mateix article assenyala quins eren els textos amb què comptaven els alumnes de l'escola catedralícia de Vic al segle XI i afirma: «No tenim prou elements per saber com els alumnes cursaven les matèries pertanyents al *quadriuium*, si és que el feien d'una manera més o menys ordenada, ni amb quins textos comptaven, excepte el *De natura rerum* d'Isidor de Sevilla per a l'ensenyament de les ciències naturals, que encara es conserva a la catedral de Vic (= Ms. 44, ff. 1-16v), les *Kartas magnas de computo*, un *Medicinale* i un Marcià Capella esmentats en els inventaris antics. Pels estudis previs als ordres sagrats, en canvi, estem més ben informats. És evident que per a l'inici dels estudis biblicoteològics i morals, a més dels nombrosos pròlegs d'autors patristics que contenen les dues grans bíblies dels segles IX-X encara fragmentàriament conservades a la Biblioteca Capitular de Vic²⁹, els mestres i estudiants tenien a la mà les *Quaestiones de litteris uel libris uel singulis causis pseudoalcuinianas* (=Ms. 39), els tres llibres de les Sentències -el *De summo bono*- d'Isidor de Sevilla (= Ms. 44, ff. 16v-84), i els llibres *De Trinitate* de Boeci³⁰. Per a la formació ja més estrictament espiritual també tenien sempre a mà la mateixa Regla Canonical Aquisgranenca que més que una regla és una bona selecció de textos patristics sobre el comportament ideal d'un bon clergue. La Biblioteca Capitular de Vic encara conserva dues còpies d'aquesta obra, una de la segona meitat del segle X i l'altra feta copiar pel canonge Ermenir Quintilià l'any 1064 amb la finalitat que tothom que la llegeixi *possit animam suam saluam facere* (= Mss. 128C i 44, ff. 16v-84, respectivament)³¹.

²⁶ Cf. Escorial ms.Z.II.2.

²⁷ E. JUNYENT, "La Biblioteca de la Canónica..." *art. cit.*, pàgs. 143-144.

²⁸ M. S. GROS I PUJOL, PVRE., "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI", dins *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, Vol. II. (1991), pàgs. 25-26.

²⁹ Cf. M. S. GROS, "Fragments de Bíblies llatines del Museu Episcopal de Vic", *Revista Catalana de Teologia*, 3 (1978), pàgs. 153-171.

³⁰ Són esmentats en l'inventari de l'any 1082.

³¹ M. S. GROS I PUJOL, PVRE., "Els textos d'ensenyament..." *art. cit.*, pàgs. 22-23. Sobre l'ensenyament als monestirs catalans, vegeu J. M. CASAS HOMS, "Notes sobre l'ensenyament de la gramàtica als monestirs catalans", *II*

Ripoll es destaca entre els grans monestirs catalans per haver estat un dels centres de cultura més importants de l'Europa medieval³².

Dels primers anys de la vida de la comunitat, hi ha molts pocs informes conservats sobre les pertinences del monestir en matèria de llibres. Sabem, per exemple, que els fundadors del monestir, Guifré i Guinedilda, arran de la solemne consagració, el 20 d'abril del 888, regalaren als monjos *calicem et patenam de auro, Missalem, Lectionarium, planetam et albam, stolam et manipulo*.

No disposem, ara per ara, de documentació precisa sobre el moment en què el monestir de Ripoll disposà d'un escriptori propi per a la còpia i la il·luminació de manuscrits, però comptem almenys amb dades feaents sobre còdexs, lamentablement perduts, produïts a Ripoll en una època relativament antiga³³.

Si hem de jutjar per les notícies, recollides fonamentalment per Villanueva i per Beer³⁴, l'abadiat d'Arnulf (948-970) constituí una etapa important en la història del monestir, durant la qual no només es dugué a terme l'inici de la tercera construcció de l'edifici i la institució es veié considerablement reforçada en els seus privilegis i en els seus furs, sinó que a més foren establertes les bases literàries per al període del mateix abat Oliba, i la biblioteca monacal fou incrementada amb textos que anaven més enllà dels temes religiosos i entraven de ple en els camps científic i literari, tot i que en aquest sentit Arnulf també degué beneficiar-se de la tasca que portaren a terme els seus predecessors, la qual per ara no coneixem. En tot cas, la realitat és que a mitjan segle X el cenobi ripollès ja posseïa una biblioteca prou important sobre temes diversos perquè al seu taller fossin compostes algunes de les miscel·lànies conegudes i, sobretot, com per justificar la discutida estada de Gerbert d'Orlhac a Ripoll l'any 967³⁵.

Col·loqui d'Història del Monaquisme Català, Scriptorium Populeti, II (1974), pàgs. 199-202. Vegeu també l'apartat *L'insegnamento e i suoi metodi* dins el llibre de PH. WOLFF, *Storia e cultura del Medioevo dal secolo IX al XII*, Roma-Bari 1987, pàgs. 64 i ss.

³² La importància de Ripoll en relació amb els principals *scriptoria* europeus és destacada, entre d'altres, per M. Delcor, *op. cit.*, p. 49: «En dehors de l'Espagne, on ne pourrait guère citer à cette époque que quelques bibliothèques monastiques dépassant en nombre les manuscrits de celle de Ripoll: Bobbio, St. Gall, Lorsch, Reichenau. Per exemple, on sait qu'à St. Gall la bibliothèque comprenait certainement huit cents manuscrits et Lesne conjecture même que la collection a pu atteindre ou dépasser le millier».

Sobre aquest aspecte vegeu també Ph. Wolff, *Storia e Cultura nel Medioevo dal secolo IX al XII*, Roma-Bari 1987, espec. pp. 178 i ss.

³³ Vegeu J. Villanueva, *Viage literario... op. cit.*, vol. VIII, pp. 37-38; vegeu també R. Beer, *Los manuscritos...*, *op. cit.*, pp. 164 i ss i M. Delcor, "Le Scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 5 (1974), p. 57.

³⁴ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 167.

³⁵ Sobre l'estada de Gerbert a la Marca, els seus estudis i la relació entre la seva pròpia producció literària i els originals que pogué trobar a Ripoll, vegeu R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàgs 170 i 230 i ss.; també LL. NICOLAU D'OLWER, "Gerbert (Silvestre II) y la cultura catalana del Sigle X", *Estudis Universitaris Catalans*, IV (1910), pàg. 332 i ss.

Sobre la figura de Gerbert i la importància de la seva producció literària, vegeu P. RICHÉ, *Gerberto. El papa del año mil*, Madrid 1990. Trad. castellana a l'edició francesa *Gerbert d'Aurillac, Le pape de l'an mil*, Paris 1987; Id., "Gerbert d'Aurillac en Catalogne", dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. La Catalogne et la France méridionale autour de l'an Mil*, Barcelona 1991, pàgs. 374-377; Id., "L'enseignement de Gerbert à Reims dans le contexte européen" dins *Gerberto: Scienza, Storia e Mitto. Atti del Gerberti Symposium, Bobbio 25-27 luglio 1983*,

Afortunadament, no totes les produccions ripolleses d'aquesta etapa s'han perdut irremeiablement, ja que Beer situa a mitjan segle X el moment de creació d'un còdex miscel·lani conservat encara a l'Arxiu de la Corona d'Aragó amb el núm. 106³⁶ del fons de Ripoll, i que constava ja en l'antic catàleg³⁷: es tracta en definitiva d'un manual d'ús pràctic en el qual eren recopilats textos sobre temes moralitzants, astronomia, gramàtica i agrimensura.

Un altre manuscrit conservat, també de temàtica científica, és el ms. ACA, Ripoll 225, titulat *Tractat d'astronomia i del rellotge* i que Beer³⁸ identificà com el que en l'antic catàleg és encapçalat per l'epígraf *Liber de horis*; en aquest còdex es troba una part d'un *Liber de Astrolabio*, obra tradicionalment atribuïda a Gerbert perquè així ho afirmen fins a cinc manuscrits que la contenen; no obstant això, la presència al segle X a l'escriptori de Ripoll d'uns breus fragments titulats igual, permet intuir que, almenys, el punt de pertinença per als seus futurs estudis sobre l'astrolabi, el pogué trobar Gerbert a Ripoll mateix³⁹. Aquest manuscrit ha estat objecte de nombroses publicacions⁴⁰ i és importantíssim, per tal com

Bobbio (Piacenza) 1985, pàgs. 51-69.; E. POULLE, "L'astronomie de Gerbert" dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 597-617.; U. LINDGREN, "Ptolémée chez Gerbert d'Aurillac" dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 619-644.; G. BEAUJOUAN, "Les Apocryphes mathématiques de Gerbert" dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 645-658.; F. UDINA MARTORELL, "Gerberto y la cultura hispánica: los Manuscritos de Ripoll" dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 35-50.; S. RIERA, *Síntesi d'Història de la Ciència Catalana*, Barcelona 1983, pàgs. 43-51.; J. DEROEUX, "Les arts libéraux (trivium et quadrivium) et le monachisme sous la règle de Saint Benoît en Catalogne au Xe siècle et au XIe siècle", *Les Cahiers de St. Michel de Cuxa*, 21 (1990), pàgs. 147-157., esp. pàgs. 150-151.

L'obra de Gerbert ha estat editada per N. BUBNOV, *Gerberti postea Silvestri II papae opera mathematica (972-1003)*, Berlin 1899.

³⁶ Sobre la importància d'aquest còdex, vegeu A. M. MUNDÓ, "Ripoll i la cultura catalana a la segona meitat del segle Xè", *Revista de Girona*, XXIV (1978), pàgs. 168-169.

³⁷ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàgs 235, 239 i 243. Vegeu també F. RICO, *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona 1976, pàg. 33 i figs. 23, 24 i 33; Z. GARCÍA VILLADA, *Bibliotheca... op. cit.*, II, pàgs. 56-68. Vegeu també la 2ª ed. corregida i augmentada del catàleg anterior, realitzada per F. X. MIQUEL I ROSELL i M. DOLORS MATEU I IBARS (en fase de revisió i acarament per a la seva publicació), 1973-1982, pàgs. 190-197.

³⁸ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàgs. 237 i 274. Vegeu també F. RICO, *Signos e indicios*, pàgs. 21-22 i Z. GARCÍA VILLADA, *Bibliotheca... op. cit.*, pàg. 96.

³⁹ J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *Assaig... op. cit.*, pàg. 240, veu en aquest manuscrit el representant més antic d'un grup d'exemplars repartits per diverses biblioteques europees, que contenen textos matemàtico-astronòmics d'origen oriental, als quals el paper hispànic de transmissor de la ciència àrab no seria aliè. Vegeu també la ja citada 2ª ed. del catàleg anterior feta per F. X. MIQUEL I ROSELL i M. DOLORS MATEU I IBARS, pàgs. 343-346, i el catàleg de l'exposició *El abad Oliba y su época*, Barcelona 1971, pàg. 25.

⁴⁰ J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *Assaig... op. cit.*, pàgs. 174 i ss.; Id., *Estudios sobre Historia de la Ciencia Española*, pàgs. 55 i ss.; Id., *Nuevos Estudios sobre Historia de la Ciencia Española*, pàgs. 94 i ss.; J. Vernet, *La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente*, Barcelona 1978, pàgs. 106 i ss.; Id., "La ciència àrab medieval i Catalunya", *Revista de Catalunya*, 9 (1987), pàgs. 71 i ss.; Id., "Ripoll, cuna de la ciència occidental", *Revista de Catalunya*, XXIV (1978), pàgs. 171-173.; R. MARTÍ-D. ROMANO-J. SAMSÓ-J. VERNET-M. VILADRICH, "La ciència catalana medieval: el monestir de Ripoll, Pere el Cerimoniós, Ramon Llull, Arnau de Vilanova i la cartografia mallorquina", *L'Avenç*, 41 (1981), pàgs. 19-42.; J. SAMSÓ, "Els orígens de la ciència a Catalunya", dins *Exposició. Girona dins la formació de l'Europa Medieval 785-1213*, Girona 1985, pàgs. 123 i ss.; Id., "Cultura científica àrab i cultura científica llatina a la Catalunya altmedieval: el monestir de Ripoll i el naixement de la ciència catalana", *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, vol. 1, Barcelona 1991, pàgs. 253 i ss.; E. POULLE, "L'Astronomie de Gerbert" dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 597-617.; G. BEAUJOUAN, "Les Apocryphes mathématiques de Gerbert", dins *Gerberto: Scienza... op. cit.*, pàgs. 645-658.; J. GÓMEZ PALLARÈS, "Los

representa l'inici de la cadena de traduccions a partir d'obres àrabs i per tal com ens fa adonar que han estat els monjos de Ripoll els qui ja en el segle X han fet l'esforç d'assimilació de la ciència oriental segons les seves pròpies possibilitats i necessitats.

El manuscrit conté, entre d'altres, cinc textos principals relacionats amb l'astrolabi: dos relatius a la manera de construir-lo o traçar-lo (*De mensura astrolapsus* i *De mensura astrolabii*), altres dos sobre els seus usos i aplicacions (les *Astrolabii sententiae* i el *De utilitatibus astrolabii*).

Sembla que el *De mensura astrolapsus* i les *Astrolabii sententiae* serien versions literals d'una font àrab, mentre que el *De mensura astrolabii* i el *De utilitatibus* serien reelaboracions, respectivament, dels dos textos anteriors amb un estil més acurat i aportant materials de fonts llatines.

A aquests quatre textos cal afegir un *De astrolabii compositione* que és, fonamentalment, una descripció de l'instrument que utilitza materials dels textos anteriorment esmentats.

A part d'aquests cinc textos, destaca també un text descriptiu d'un tipus de rellotge monàstic, una clepsidra proveïda d'un dipòsit d'aigua, amb la funció de fer sonar a hores determinades, unes campanes, i un text descriptiu d'un rellotge de sol.

És certament poc aclaridor l'inventari de béns eclesiàstics efectuat per Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona, l'any 979⁴¹, a la mort de l'abat Guidiscle, successor d'Arnulf, en el qual de manera molt general és citada la xifra de seixanta-cinc llibres com la quantitat de què disposava la biblioteca de Ripoll en aquell moment: *libri numero LXV et eo amplius*, sense més detalls sobre el seu contingut.

Aquesta manca d'informació exacta i documentada no impedeix suposar, això no obstant, que els manuscrits del segle X conservats a la biblioteca foren adquirits o fins i tot copiats al seu escriptori en època del mateix Arnulf o dels seus successors Guidiscle (970-979), que concloué la tercera construcció del monestir⁴², i Sunifred (979-1008); a la mort d'aquest darrer, a la biblioteca del monestir ja hi havia cent vint-i-un volums, segons J. M. Pellicer⁴³; aquesta notícia no és confirmada en cap altre lloc, però Beer⁴⁴ ho creu probable; per això, aquest investigador atribueix a aquesta etapa alguns dels manuscrits més interessants del fons de Ripoll de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i que demostren la progressiva ampliació del cercle d'interessos dels responsables de la Biblioteca del monestir⁴⁵: -Ms. 59. Gramàtica de Priscià; -Ms. 74. *Liber glossarum et [e]timologiarum*⁴⁶; -Ms. 83. *Comentari de*

Excerpta de Beda (*De Temporum Ratione*, 25-35) en el Ms. ACA, Ripoll 225", *Emerita*, LIX, fasc. I, (1991), pàgs. 101-122.; S. RIERA, *Síntesi d'Història de la Ciència Catalana*, Barcelona 1983, pàgs. 48-51.

⁴¹ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 150.

⁴² P. DE MARCA, *Marca Hispanica...op. cit.*, app. nr. CXXIII, cols. 917-919.

⁴³ J. M. PELLICER, *Santa María del Monasterio de Ripoll*, Mataró 1888, pàg. 56.

⁴⁴ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 169.

⁴⁵ R. BEER, *Los manuscritos...op. cit.*, pàg. 244.

⁴⁶ Entre els diversos estudis que s'han dedicat a aquests glossaris, destaquem els de M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Las primeras glosas hispánicas*, Universidad Autónoma de Barcelona 1978, pàg. 16.; J. LLAURÓ, "Los glosarios de Ripoll", *Analecta Sacra Tarraconensia*, III (1927), pàgs. 331-389; id., IV (1928), pàgs. 271-341.; LL. NICOLAU

Boeci a les Categories d'Aristòtil; Liber de Magistro d'Agustí i alguns versos de la *Tebaida* d'Estaci.

Juntament amb aquestes obres, la dotació ornamental de les quals, si fa o no fa modesta, necessita comentaris més concrets, Beer afegeix un còdex més a la producció ripollesa de l'arxiu del segle X; es tracta del ms. Ripoll 46 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que conté textos gramaticals de Beda, Priscià, Donat i d'altres autors⁴⁷.

Finalment, hem de citar un *Necrologium monachorum et benefactorum monasterii Riuipulli; Martirologium sanctorum; Regula S. P. Benedicti*⁴⁸, realitzat al segle X, aproximadament en l'etapa que estudiem, i que lamentablement ha desaparegut, i ens ha privat així d'una font de notícies sobre la vida del monestir⁴⁹.

El veritable desplegament cultural de Ripoll arriba amb Oliba⁵⁰, tercer fill d'Oliba Cabreta, comte de Cerdanya i Besalú, que ingressa com a monjo al monestir de Ripoll l'any

D'OLWER, "Un glossaire de Virgile et Juvénal", *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, IV (1928), pàgs. 104-113.; "Les glossaires de Ripoll", *ibidem*, IV (1928), pàgs. 138-152.; J. M. CASAS HOMS, "Vocabulari trilingüe del segle XI", dins *Miscellanea Biblica B. Ubach*, Montserrat 1954, pàgs. 449-458.; J. Millàs, "Un antiguo glosario hispanohebraico con transcripciones pretiberienses", *Sefarad*, XXI (1961), pàgs. 219-239, que estudia el mateix glossari que J. M. Casas Homs, per bé que només en la part hebraica.; J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, "Las glosas de contenido científico en los glosarios del siglo X del Monasterio de Ripoll", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 24/25 (1989-1990), pàgs. 311-317; *id.*, "La cultura de los monjes de Ripoll: los comentarios lingüísticos de las glosas", *Estudios Románicos*, 5 (1987-1989), pàgs. 899-905.; *id.*, "Un glosario de adverbios en "-ter" y en "-tim" en el ms. 74 de Ripoll", *Excerpta Philologica. Antonio Holgado Redondo. Sacra. I. 2*, Cádiz 1991, pàgs. 487-490; M. ZIMMERMANN, "La connaissance du grec en Catalogne du IXe au XIe siècle", dins *Haut Moyen Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à P. Riché*, La Garenne-Colombes 1990, pàgs. 493-515.; J. BASTARDAS, "Nota sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)", *In memoriam Carles Riba*, Barcelona 1973, pàgs. 67-73.; M. MAYER, "La lexicografía latina en Cataluña", *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid 1978, pàgs. 741-750.; M. C. DÍAZ Y DÍAZ, "Aspectos léxicos de algunas composiciones del siglo X hispano", *Mittellateinisches Jahrbuch*, 24/25 (1989-1990), pàgs. 95-104; G. COLON - A.J. SOBERANAS, *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona 1985, esp. pàg.; J. ALTURO I PERUCHO, "*Corpus Glossariorum Latinorum Cataloniae*. I. Els glossaris de Ripoll (I)", *Faventia*, 12-13 (1990-91), pàgs. 141-164.

⁴⁷ R. BEER, *Los manuscritos...op. cit.*, pàgs. 245 i 264; Z. GARCÍA VILLADA, *Biblioteca Patrum Latinorum Hispanensis*, II, pàgs. 22-26. Les guardes del còdex (ff. 1, 86 i 87) pertanyen a l'exemplar citat del *Forum Iudicum* escrit en lletra visigòtica, possiblement del començament del segle IX i de procedència no ripollesa.

Sobre aquest manuscrit, vegeu també la ja citada 2ª ed. del catàleg anterior, realitzada per F. X. MIQUEL I ROSELL i M. DOLORS MATEU i IBARS, pàgs. 61-67; ambdós li concedeixen una cronologia corresponent a l'inici del segle XI; LL. NICOLAU D'OLWER, "L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, I (1915-1919), part I, pàgs. 4 i ss.

⁴⁸ Sobre el tema del necrologi de Ripoll, vegeu E. JUNYENT I SUBIRÀ, "El Necrologi del Monestir de Ripoll", *Analecta Montserratensia*, IX (1962), pàgs. 217-225.

⁴⁹ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 245.

⁵⁰ A. ALBAREDA I RAMONEDA, *l'abat Oliba fundador de Montserrat. Assaig biogràfic*, Montserrat 1931, 2ª ed. 1972.; R. D'ABADAL I DE VINYALS, *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona 1962 (1ª ed. 1948); E. FLÓREZ DE SETIÉN, *España Sagrada*, Vol. XXVIII (1774), pàgs. 121-140 (fragments de textos de P. De Marca i de l'episcopologi de Vic, manuscrit de Joan Lluís de Montcada, degà de Vic, mort l'any 1653). Vegeu també F. TORRES I AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona 1836, pàg. 445.; J. VILLANUEVA, *Viage literario...op. cit.*, Vol. VI, pàgs. 181 i ss. i Vol. VII, pàgs. 8-9.; J. M. PELLICER I PAGÈS, *Santa María del Monasterio de Ripoll... op. cit.*, pàgs. 61 i ss.; R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàgs. 246 i ss.; E. JUNYENT I SUBIRÀ, "La figure de l'abbé Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 3 (1972), pàgs. 9-18.; A. M. MUNDÓ, "Les études sur Oliba et son oeuvre littéraire", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 3 (1972), pàgs. 73-80. *Id.*, "Importación, exportación y expoliaciones de códices en Cataluña (siglos VIII al XIII)", *Actas del Coloquio sobre Circulación de Códices y Escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII*, Universidad de Santiago de

1002 i que tot just sis anys després, l'any 1008, accedeix a l'abadiat ripollès. Dos importants documents d'aquella època, la *Breuis historia monasterii Riuipullensis*, de l'any 1147⁵¹, i la *Gesta Comitum Barcinonensium*⁵², ens il·lustren sobre les activitats d'Oliba, que de manera si fa o no fa directa contribuïren a la producció de còdexs a l'escriptori del monestir. Les relacions exteriors d'Oliba, abat de Cuixà ja l'any 1008, bisbe de Vic l'any 1017, home amb influència política i actiu constructor d'esglésies, són prou conegudes, però convé de recordar-les a causa de les repercussions que l'intercanvi o l'aportació de còdexs estrangers pogueren tenir sobre la formació de l'estil de les obres produïdes a l'escriptori. Davant la manca de dades precises sobre l'adquisició d'aquests possibles còdexs, haurem de fer servir notícies paral·leles a la mateixa activitat literària del monestir, per a deduir o més aviat intuir en què consistí aquesta tasca; almenys hi ha notícia de l'inventari de la Biblioteca, realitzat l'any 1047, poc després de la mort del gran abat, en el qual el nombre de volums recopilats arribava a dos-cents quaranta-cinc, prova de l'enorme activitat realitzada al monestir des de l'anterior inventari realitzat quan morí Guidiscle l'any 979, en el qual gairebé s'assolia la xifra de seixanta-cinc còdexs.

Ultra les relacions i contactes diplomàtics amb personatges eclesiàstics, com ara l'abat Gauslí de Fleury, i civils, el monarca Sanç el Gran de Navarra, entre d'altres, són també conegudes⁵³ les activitats d'Oliba com a escriptor i promotor d'obres religioses, literàries i historiogràfiques, en les quals sempre estigué mogut per la necessitat d'impartir normes i preceptes d'actuació.

Aquesta lògica premissa es dona en la major part de les obres anteriorment citades per Beer⁵⁴, com la *Carta sobre la treva de Déu*, cartes de possessió del monestir i una altra dirigida l'any 1023 als monjos de Ripoll⁵⁵. La seva habilitat com a predicador es reflecteix en el seu *Sermo Olibae episcopi in Natali S. Narcissi*⁵⁶, o en el seu sermó amb motiu de la dedicació de Ripoll l'any 1032 que, segons A. M. Mundó⁵⁷, serví de model en la seva part

Compostela, 16-19 septiembre 1982, Universidad de Santiago de Compostela, 1988, pàgs. 120-121; Id., *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona 1992, pàgs. XI-XX. Per a l'acta de l'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll, vegeu en aquest mateix llibre pàgs. 49-54.

⁵¹ P. DE MARCA, *Marca Hispanica... op. cit.*, app. nr. CCCIV, col. 11295.

⁵² *Gesta Comitum Barcinonensium*, cap. X: *De tribus filiis Olibani Cabretae*; disposem d'una edició crítica de L. BARRAU-DIHIGO i J. MASSÓ I TORRENTS, publicada a Barcelona l'any 1925; vegeu també M. DELCOR, "Le Scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5 (1974), pàg. 45.

⁵³ A. M. MUNDÓ, "Les études sur Oliba et son oeuvre littéraire", *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, 3 (1972), pàgs. 73-80.

⁵⁴ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 258.

⁵⁵ P. DE MARCA, *Marca Hispanica*, app. CXC, col. 1026.; E. FLÓREZ DE SETIÉN, *España Sagrada*, Vol. XXVIII, pàgs. 275-276; 135 i 265 i ss.; A. M. MUNDÓ, "Les études sur Oliba..." *art. cit.*, pàgs. 73-80.

⁵⁶ A. M. MUNDÓ, "Les études sur Oliba..." *art. cit.*, pàg. 78.

⁵⁷ P. DE MARCA, *Marca Hispanica*, app. CCXXII, col. 1 072 - 1 082.; J. PUIG I CADAFALCH, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Vol. II, Barcelona 1907, pàgs. 104, 147 i ss. i 408 i ss.; A. M. MUNDÓ, "Recherches sur la lettre du moine Garsias de Cuxà à l'abbé Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 1 (1970), pàg. 63. Hi ha una traducció castellana dels fragments al·lusius a qüestions artístiques, juntament amb una àmplia bibliografia,

hagiogràfica al monjo Garcias, en el seu tractat sobre les relíquies de l'altar de Cuixà. Aquest investigador també li atribueix un cert nombre de fórmules litúrgiques dels dos sacramentaris de Vic i de Ripoll, conservats a l'Arxiu Capitular de Vic (mss. 66 i 67), sobretot els prefacs històrics, i un ofici de la festa de Sant Pau de Narbona, amb la signatura 822 dels manuscrits de Montserrat.

Un elogi funerari, el *Carmen Epicedion*, al comte de Barcelona Ramon Borrell, mort l'any 1017, i la carta d'Oliba dirigida al seu amic Arnau Mir de Tost, en ocasió de la tramesa de relíquies per a la dedicació de l'església del castell de Tost l'any 1040, són dos exemples més de la variada obra literària d'Oliba, dirigida sempre cap a una missió pastoral i cultural.

Suposem també Oliba, si no com a autor directe, almenys sí com a promotor d'obres realitzades per altres monjos que treballaven a l'escriptori impulsats pel seu estímulo. Aquest seria el cas del famós *Tractat* o *Carta del monjo Garcias*, que degué redactar a instàncies seves, i, fins i tot, basant-se en alguns textos hagiogràfics de l'abat, la història del monestir de Cuixà i l'ampli inventari de les seves relíquies.

La figura del monjo Oliba és potser una de les més destacades dins el grup de col·laboradors de l'abat homònim.

Fou ell qui redactà el tractat *De ponderibus et mensuris* i confeccionà una obra de contingut matemàtic centrada en l'àbac, el títol de la qual apareix en el manuscrit amb les paraules següents: *Incipiunt regulae abaci ab Oliua Virginis Mariae Riuipollentis monacho editae*. És una de les obres que oferia el pròleg en versos lleonins, recollits per B. Ribas i als quals seguia el capítol *De multiplicatione uel diuisione abaci numerus*. Algunes de les obres de cronologia contingudes en l'esmentat ms. 37, podrien ser també obra del monjo Oliba, segons que fa constar J. Villanueva.

Altres obres atribuïdes a Oliba i que figuren en aquest ms. perdut són les que fan referència al còmput eclesiàstic. Entre aquestes obres constava el tractat: *Incipiunt epistolae de pascae ciclo dionisiali ab Oliua Sanctae Virginis Mariae Riuipollentis monacho editae*, que es troba també en el ms. Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 7476, tractat que han editat els Profs. J. Martínez Gázquez i J. Gómez Pallarès⁵⁸.

Villanueva, a partir de la lectura que féu del ms. 37, recollí el pròleg d'aquesta obra en un dels apèndixs del tom VIII del seu *Viage literario ...*, que es correspon literalment amb el text del ms. parisenc. Aquest pròleg consta també en el ms. 167 del Museu Episcopal de Vic, l'anomenat *Liber Regius*.

En el catàleg de mss. de P. de Bofarull apareixia també la indicació d'una altra obra de la mateixa temàtica, titulada: *Tabulae computi ecclesiastici editae ab Oliua monacho Riuipullensi anno 1061*.

També són obra del monjo Oliba les dues cartes, de contingut computístic, publicades per Villanueva⁵⁹ i conservades en el ms. Vat. Reg. Lat. 123 (ff. 126 i 126v), *Epistola Oliuae*

realitzades per l'autora M. E. Ibarburu en *Fuentes y documentos para la Historia del Arte: Arte Medieval II*, edició a càrrec de J. YARZA LUACES i d'altres autors, Barcelona 1982, pàgs. 114 i ss.

⁵⁸ J. Martínez Gázquez - J. Gómez Pallarès, "La *Epistola de ciclo paschali* del monje Oliba de Ripoll", *Mittellateinisches Jahrbuch* 27 (1992), pp. 103-140.

⁵⁹ J. VILLANUEVA, *Viage literario... op. cit.*, Vol. VIII, pàgs. 222 i ss.; precisament J. H. ALBANÉS, "La chronique de Saint-Victor de Marseille, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, École Française de Rome, Vol. VI (1886), pàg. 297, creu probable que el ms. Vat. Reg. Lat. 123 de l'any 1056 fos obra del mateix monjo Oliba, o que almenys hagués estat realitzat sota la seva direcció.

monachi ad dominum Oliuam episcopum de feria diei natiuitatis Christi i Epistola Oliuae monachi ad Dalmacium monachum de feria diei natiuitatis Christi.

Entre els diversos camps que tracta, trobem, en l'actual ms. ACA, Ripoll 42, mostres de la seva dedicació al camp musical, car hi trobem el *Breuiarium* de música que se li atribueix. Millàs i Vallicrosa ja havia posat de manifest el caràcter científic de l'obra d'aquest monjo⁶⁰. En el ms. Vat. Reg. Lat. 123 apareix una extensa obra miscel·lània (de contingut i d'autors), amb textos d'astronomia i còmput en quatre llibres, titulada *De astronomia*, que figura sota la seva responsabilitat⁶¹.

Arnald i Gualter són els noms d'altres dos copistes, i potser il·luminadors, que juntament amb el monjo Oliba treballaren sota les ordres de l'abat del mateix nom en la redacció del *Breuiarium de Musica* del ms. ACA, Ripoll 42, que conté també textos de Boeci. A més de Garcias, Oliba, Gualter i Arnald, també cal recordar el nom de Guifré, que inclogué unes breus frases de recomanació a la lectura del text al començament del ms. ACA, Ripoll 52, i que degué ésser, consegüentment, un altre dels homes que treballaren sota l'impuls del gran abat, copiant i il·luminant manuscrits al taller de Ripoll.

Juntament a una pluralitat d'obres relacionades amb el culte i amb la litúrgia, la literatura patristica, els textos científics i els autors clàssics, el dret, la gramàtica i la retòrica, el llarg catàleg d'obres és encapçalat amb tres Bibles miniades, la que es conserva en el ms. BAV, Vat. Lat. 5729, la de Rodes (ms. Paris, B. N. Lat. 6), anomenada *Biblia de Noailles* per haver-la donat aquest militar francès que la prengué del monestir de Sant Pere de Rodes, on era guardada i la tercera, conservada només en fragments, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. La seguretat de l'origen ripollès de la primera es basaria en la tesi de Pijoan⁶², segons el qual les seves il·lustracions de l'*Èxode* i del *Llibre dels Reis* serviren de model per a una part dels relleus de la portalada de l'església del monestir; les hipòtesis se succeeixen, en canvi, en el cas de l'exemplar procedent de Sant Pere de Roda, però en tot cas, la seva ascendència artística relacionada amb l'escriptori ripollès és indubtable⁶³.

Els anys immediatament posteriors a la mort de l'insigne abat, l'activitat de l'escola monasterial no sembla pas que decaigué, i continuà les pautes ja marcades, gràcies probablement a l'impuls del mateix monjo Oliba, alguns dels escrits del qual semblen confeccionats poc després de la mort de l'abat⁶⁴.

⁶⁰ Per una descripció detallada d'aquest manuscrit i la seva importància, vegeu M. DELCOR, "Le Scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, V (1974), pàgs. 49-51.

⁶¹ M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum*, Salamanca 1958-1959, pàg. 791.

⁶² J. PIJOAN I SOTERAS, "Les miniatures de l'Octateuc a les Bibles romàniques catalanes", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 4 (1911-1912), pàgs. 475-507.

⁶³ Per al problema de l'origen de les bibles catalanes il·lustrades, vegeu M. DELCOR, "Le Scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question"..., *art. cit.*, pàgs. 52-55.

⁶⁴ R. BEER, *Los manuscritos...op. cit.*, pàgs. 299 i ss.; encara que les obres del monjo Oliba es trobaven reunides en l'antic ms. 37 de la Biblioteca, ja perdut, Beer ha reconstruït una bona part de la llista de les seves produccions.

A aquesta època deu correspondre un evangeliari datat l'any 1048, actualment perdut, descrit per J. Villanueva⁶⁵ i il·lustrat amb inicials il·luminades i amb imatges dels evangelistes, de factura maldestra, al començament dels quatre Evangelis. L'actual ms. ACA, Ripoll 151, còdex miscel·lani que s'inicia amb el *De locis sanctis* de Beda i el *Sacramentarium Riuipullense*, ms. 67 de l'Arxiu Capitular de Vic, sembla també producció ripollesa nascuda a mitjan segle XI, i potser podríem dir el mateix de l'interessant manuscrit Vat. Reg. Lat. 123, datat l'any 1056, amb una cinquantena d'il·lustracions sobre temes astrològics amb fortes reminiscències clàssiques; aquest còdex, que pertanyé durant molts anys a la Biblioteca de Sant Víctor de Marsella, ha estat atribuït per diversos autors a l'escriptori de Ripoll.

Totes aquestes obres constituïren la davallada d'una etapa d'esplendor durant la primera meitat del segle XI, i l'inici d'un període sobre l'encarcament i la decadència cultural del qual s'ha insistit molt, en relacionar-los amb els greus esdeveniments que es produïren en el monestir durant aquells anys.

Sembla que la minva del nombre de treballs científics a Ripoll fou provocada pel relaxament general de la disciplina monàstica, pels nomenaments simoníacs d'alguns abats i per la malversació de recursos econòmics del monestir, circumstàncies que apareixen severament amonestades a la butlla del papa Alexandre II, dirigida al monestir l'any 1063⁶⁶. El deteriorament posterior de la situació obligà Bernat II, comte de Besalú, a col·locar el monestir de Ripoll sota la jurisdicció de Sant Víctor de Marsella l'any 1070⁶⁷.

Malgrat aquestes alteracions tan greus, la tutela marsellesa degué normalitzar novament la vida monàstica i reactivar fins i tot la tasca de l'escriptori durant les darreres dècades del segle; sembla que ho confirmen, d'una banda, les notícies de còdexs produïts amb seguretat a Ripoll durant aquells anys i, d'altra banda, les obres conservades de cronologia similar, que sobre qüestions relacionades amb la litúrgia, i amb la moral especialment, eren copiades a l'escriptori aquells anys.

Un dels mèrits del monestir de Ripoll radica en la importància del seu llegat cultural, però sobretot científic; sense menystenir, és clar, la resta de còdexs, de temàtica litúrgica i patristica, que, d'altra banda, formaven part de les constants culturals de tots els monestirs medievals, i els còdexs d'autors clàssics profans, que també compartia amb altres centres monàstics, per bé que en quantitat superior, ultra la important producció poètica, històrica, hagiogràfica i jurídica.

Podríem afirmar, sense risc de ser massa agosarats, que: «La ciència medieval europea va néixer al monestir de Ripoll vers el segle X»⁶⁸.

⁶⁵ J. VILLANUEVA, *Viage literario...op. cit.*, Vol. VIII, pàg. 43.; R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàgs. 304-305 recull tota aquesta informació.

⁶⁶ P. DE MARCA, *Marca Hispanica... op. cit.*, app. CCLIV, col. 1122.; R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 307.

⁶⁷ R. BEER, *Los manuscritos... op. cit.*, pàg. 308.

⁶⁸ Afirmació categòrica, per bé que matisada, amb què J. Samsó Moya encapçala l'article: "Cultura científica àrab i cultura científica llatina a la Catalunya altmedieval: el monestir de Ripoll i el naixement de la ciència catalana", *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, vol. I., Barcelona 1991, pp. 253-269; *Id.*, "Els orígens de la ciència a Catalunya", dins *Exposició. Girona dins la formació de l'Europa Medieval 785-1213*, Girona 1985, pp. 121-129.

* * *

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

Bassols, M. (1960-): *Gloss. Med. Latinitatis Cataloniae*. Barcelona.

Bastardas, J. (1959). "El latín de la Península Ibérica: el latín medieval". *ELH* t. I. Madrid: CSIC, pàg. 251-290.

Blaise, A. (1954). *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Turnhout: Brepols.

Blaise, A. (1975). *Lexicon Latinitatis Mediae Aevi*. Turnhout: Brepols.

Curtius, E. R. (1989⁵). *Literatura europea y Edad Media Latina*. 2 vols. (trad. esp.). México-Madrid-Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

De Riquer, M.. *Història de la literatura catalana*. vol. I. Part antiga. Barcelona: Editorial Ariel, S.A.

Du Cange. (1850). *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. 8 vols.

Fontán, A. ; Moure Casas, A. (1987). *Antología del latín medieval. Introducción y textos*. Madrid: Editorial Gredos.

Goulet, M. - Parisse, M. (1996). *Apprendre le latin médiéval. Manuel pour grands commençants*. Paris: Picard éditeur.

Mantello, F. A. C. ; Rigg, A. G. (Eds). (1996). *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington, DC: The Catholic University of America Press.

Niermeyer, J. F. (1984). *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leyde: Brill.

Norberg, D. (1980). *Manuel pratique de latin médiéval*. Paris: Éditions A. & J. Picard.

Paladini, V. ; De Marco, M. (1989). *Lingua e letteratura mediolatina*. Bologna: Pàtron editore.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

Beer, R. (1907-8). *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*. Wien. (trad. cat. de **Barnils, P.** (1910). *Los manuscrits del Monastir de Santa Maria de Ripoll*. Barcelona.

Berschin, W. (1989). *Medioevo greco-latino. Da Gerolamo a Niccolò Cusano* (trad. it.). Napoli: Liguori Editore

- Bieler, M. L.** (1949). "Das Mittellatein als Sprachproblem". *Lexis* (núm. 2, pàg. 98 i ss.).
- Blatt, F.** (1940). *Fra Cicero til Copernicus*. Copenhague.
- Brunhölzl, F.** (1990). *Histoire de la littérature latine du Moyen Âge*. Tome I: *De Cassiodore à la fin de la renaissance carolingienne*. Louvain-la-Neuve: Brepols.
- Brunhölzl, F.** (1996). *Histoire de la littérature latine du Moyen Âge*. Tome II: *De la fin de l'époque carolingienne au milieu du Xie siècle.* Louvain-la-Neuve: Brepols.
- Crevaschi, G.** (1959). *Guida allo studio del latino medievale*. Padova: Liviana editrice.
- D'Abadal, R.** (1954-55). "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà". *Analecta Montserratensia* (núm. 8, pàg. 125-337).
- De Courcelles, D.** (1990). *Les histoires des saints, la prière et la mort en Catalogne*. Paris.
- De Ghellinck, J.** (1969). *Littérature latine au Moyen Âge*. T. I: *Depuis les origines jusqu'à la fin de la renaissance carolingienne*. T. II: *De la renaissance carolingienne à Saint Anselme*. Hildesheim. G. Olms Verlag.
- Delcor, M.** (1974). "Le scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* (núm. 5, pàg. 45-64).
- Díaz de Bustamante, J. M.; Lage Cotos, M. E.; López Pereira, J. E.** (1994). *Bibliografía del latín medieval en España (1950-1992)*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Díaz de Bustamante, J. M.** (1997). "Tendencias de investigación en la literatura latina medieval". *Actas VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá, 12-16 septiembre 1995)*. Alcalá: Servicio de Publicaciones, pàg. 73-86.
- Díaz y Díaz, M. C.** (1959). *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum*. Madrid.
- Di Capua, M.** (1946). *Il ritmo prosaico nelle lettere dei Papi*. Roma.
- Di Prisco, A.** (1991). *Il latino tardoantico e altomedievale*. Roma: Jouvence. Società Editoriale.
- Gros i Pujol, M. S.** (1991). "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI". *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)* (vol. II, pàg. 25-26).
- Gudiol, J.** (1934). *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic*. Barcelona.
- Harrington, K. P.** (1975). *Mediaeval Latin*. Chicago: The University of Chicago Press.

Junyent, E. (1963). "La Biblioteca de la Canónica de Vich en los siglos X-XI". *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens. Spanische Forschungen der Görresgesellschaft* (núm. 21, pàg. 136-145).

Junyent, E. (1974). "Le scriptorium de la Cathédrale de Vic". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* (núm. 5, pàg. 65-69).

Le Goff, J.. *Les intellectuels au Moyen Âge*. Paris: Ed. du Seuil.

Le Goff, J. (1990). *El hombre medieval* (trad. cast.). Madrid:

Lehmann, P. (1941). *Erforschung des Mittelalters*. Leipzig.

Löfstedt, E. (1936). *Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax*. Lund.

López Pereira, J.E. (1992). "Tres décadas de aportaciones españolas al mejor conocimiento de la lengua y literatura latina medieval", *Actas II Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*. Alcalá de Henares, pàg. 433-448.

Medioevo Latino. Bolletino bibliografico della cultura europea dal secolo VI al XIII. Firenze.

Meister, R. (1950). "Mittellatein als Traditionsprache". *Mélanges Lehmann* (pàg. 1 i ss.).

Millàs i Vallicrosa, J. (1983). *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona: Edicions Científiques Catalanes.

Mohrmann, Ch. (1951). "Le dualisme de la latinité médiévale". *REL* (núm. 29, pàg. 330-348).

Mohrmann, Ch. (1958). "Le latin médiéval", *Cahiers de Civilisation Médiévale* (núm. 1, pàg. 265-294).

Mundó, A. M. (1985). "Els escriptors i les biblioteques". *Exposició. Girona dins la formació de l'Europa Medieval 785-1213* (pàg. 87-95).

Mundó, A. M. (1994), "La cultura artística escrita". *Catalunya Romànica* (vol. I, pàg. 133-162).

Norberg, D. (1943). *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittellateins*. Uppsala.

Pellicer i Pagès, J. M. (1888). *Santa María del Monasterio de Ripoll*. Mataró.

Pérez González, M. (1980). "Delimitación de los conceptos de latín clásico, tardío, vulgar...". *Estudios Humanísticos* (núm. 2, pàg. 109-121).

Pijoan i Soteras, J. (1911-12). "Les miniatures de l'Octateuc a les Bibles romàniques catalanes". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (núm. 4, pàg. 475-507).

Sidwell, K.(1995). *Reading Medieval Latin*. Cambridge: Cambridge University Press.

Strecker, K.; Van de Woestijne, P. (1946²). *Introduction à l'étude du latin médiéval*. Paris.

Traube, L. (1911). *Vorlesungen und Abhandlungen*. München.

Vernet, J. (1978). *La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente*. Barcelona: Ariel.

Villanueva, J. (1821). *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. VIII. València.

Vossler, K. (1925). *Geist und Kultur in der Sprache*. Heidelberg.

Wilamowitz, U. von (1928). *Geschichte der griechischen Sprache*. Berlin.

Wolff, Ph. (1987). *Storia e Cultura nel Medioevo dal secolo IX al XII*. Roma-Bari: Editori Laterza.

CURS 1997-98
Actualització de continguts curriculars per a professors de batxillerat